

Praxis škola i feminizam: marksistički humanizam i nevolje s rodom

ANKICA ČAKARDIĆ

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

[M]islim na *bespoštednu kritiku svega postojećeg*, dakako, bespoštednu kako u tom smislu da se kritika ne boji svojih rezultata, a isto tako ni sukoba s postojećim silama.

— Karl Marx Arnoldu Rugeu, Kreuznach, rujan 1843.

U ovom radu nećemo detaljnije diskutirati o klasičnim praxis temama, već ćemo (1) nakon uvodne skice o praxis orijentaciji, u prvom redu zagrebačkoj školi, (2) pokušati interpretativno-analitički repertoar praxis filozofije dopuniti feminističkim čitanjem ove svjetski poznate intelektualne tradicije. Polazimo od statusa autorica u Praxisu, bilo da je riječ o njihovoj brojčanoj zastupljenosti, njihovim konkretnim teorijskim preokupacijama te rodnoj podjeli rada u uredničkim redovima Časopisa. Pokušat ćemo dati odgovor na neuralgično pitanje zašto je u Praxisu u deset godina njegova postojanja radove objavio vrlo mali broj autorica, ali (3) istovremeno dekonstruirati i analitički iscijediti rijetkopostojeće eseje iz časopisa koji su bliski filozofsko-rodnoj problematici. U tako postavljenom epistemološkom registru (4) ukratko ćemo predstaviti i jedinstvenu marksističko-feminističku filozofiju praksisovke Blaženke Despot, čiji se rad u kontekstu filozofijsko-rodne problematike nažalost neće naći na stranicama Praxisa, već u nekim drugim publikacijama.

KLJUČNE RIJEČI: praxis filozofija, marksistički humanizam, feminizam, filozofija roda, Blaženka Despot

/ Dionizijski socijalizam

Pišući o Korčulanskoj ljetnoj školi Henri Lefebvre je 1964. u *France observateuru* u eseju "Socijalizam za vrijeme ljetnog odmora" zapisao sljedeće:

Uđite u Jugoslaviju cestom koja vodi od Graza do Maribora, proputujte Slovenijom i spustite se prema moru. Iz industrijaliziranih krajeva idete prema regijama u razvoju, iz Centralne Evrope prema helenističkom Sredozemlju, prema muslimanskom Istoku. Ujedno prelazite iz kapitalizma u jugoslavenski socijalizam. Put je pogodan za oči i za refleksiju: trostruki prijelaz. U onom što se vidi nije uvijek lako razlikovati što proizlazi iz industrijskog razvoja, što iz drevne mediteranske civilizacije a što iz socijalizma u pravom smislu riječi. Analiza zahtijeva isto toliko pažnje kao šah ili *bridge* (Lefebvre 1964/1965: 164).¹

Ako je na prostoru Jugoslavije, kako nam ju svojom kultnom intervencijom o "dionizijskom socijalizmu" približava Lefebvre, postojalo zlatno doba filozofije, onda su to svakako bile šezdesete i sedamdesete godine prošloga stoljeća, obilježene *praxis* filozofijom. U međuvremenu, nit kontinuiteta je prekinuta, ne samo da se zlatna vremena naše filozofije otada nisu ponovila već je i *praxis* filozofija stjerana na margine, protjerana iz povijesti, suvremenog filozofiranja i filozofskih katedri, Korčule, učionica i suvremenih istraživačkih aktivnosti. Trebalo je nakon Jugoslavije proći nekoliko desetljeća sustavnog izgurivanja *praxis* tradicije na margine akademskog polja da bi tek posljednjih godina ona uspjela probuditi zasluženu pažnju humanistike, društvene teorije i šire javnosti.² Međutim, mahom je riječ o pažnji usidrenoj u obljetničkom

1 Esej će u prijevodu Sonje Popović-Zadrović izići u prvom broju *Praxisa* 1965. godine.

2 O historijatu *praxis* grupacije i međusobnom prijateljevanju zagrebačke grupe praksisovaca možemo već čitati u knjizi Eve Grlić *Sjećanja* iz 1997. godine. Kad je riječ o knjigama o *praxis* orijentaciji s početka 2000. koje potpisuju sami praksisovci i oni okupljeni oko Časopisa, poput Švercera *vlastitog života* (Kangrga, 2001/2002), *Slobode i nasilja: razgovora o časopisu Praxis i Korčulanskoj letnjoj školi* (ur. Popov, 2003), *Filozofije kao mišljenja novog: Gajo Petrović i preoblijevanje metafizike* (Golubović, 2006), *Sjećanja* Ive Kuvačića (2008) i knjige *Praxis: mišljenje kao diverzija* (Jakšić, 2012), vezi s praksis orijentacijom ranih 2000. doprinose i sljedeći događaji i publikacije onih koji su direktno gravitirali oko grupe: okrugli stol *Mogućnosti i granice etike u djelu Milana Kangrge* povodom filozofova osamdesetog rođendana, održan 25. travnja 2003.

raspoloženju, radi čega još uvijek ne možemo govoriti o kontinuiranom i sustavnom istraživačkom radu posvećenom prošlim i budućim intelektualnim strujanjima okupljenima oko *praxis* filozofije.³

Poznata priča je u najkraćem mogućem izdanju tekla otprilike ovako. Nakon bleđskog konferencijskog razilaženja 1960., kada su se s jedne strane našli protagonisti tzv. teorije odraza, a s druge praksisovci,⁴ počinju i prve inicijative vezane za osnivanje filozofsko-marksističkog časopisa *Praxis* na zagrebačkom Odsjeku za filozofiju. "Ideja da se pokrene takav časopis nije potekla iz puke želje da se realizira još jedna teorijski moguća fizionomija časopisa", navodi se u prvom tekstu prvog broja *Praxisa*, "ideja je potekla iz uvjerenja, da je časopis te vrste živa potreba našega vremena" (*Praxis*, 1964, 1: 3). Uz malo pregovaranja Gaje Petrovića, Milana Kangrga i ostatka budućeg uredništva, dogovoreni

godine na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, i temat *Filozofskih istraživanja* (god. 24/2004, sv. 3–4) posvećen Kangrginom radu, potom međunarodna konferencija *Lik i djelo Gaje Petrovića*, također povodom osamdesete godišnjice rođenja filozofa, održana na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 10. ožujka 2007., kao i konferencija povodom 20. godišnjice njegove smrti održana u Karlovcu 2013. i zbornička publikacija koja će uslijediti godinu kasnije (ur. Veljak, 2014). Valja svakako spomenuti i simpozij *Praxis: kritika i humanistički socijalizam* održan na Korčuli u ljeto 2011. te zbornik radova prezentiranih na konferenciji (Olujić Oluja i Stojaković, 2012), uključujući i iznimni poduhvat Ante Lešaja (2014), koji je prikupio i objavio popis građe vezan za *Praxis* i Korčulansku ljetnu školu. Podsjetimo se i da je Milan Kangrga u 84. godini života u ljetnom semestru ak. god. 2006./07. predavao na Odsjeku za filozofiju (na kojemu je radio od 1950. do umirovljenja 1993.) i to u okviru kolegija "Klasični njemački idealizam". Ovaj se angažman trebao ponoviti i iduće ak. god., međutim Kangrga uskoro umire, u 85. godini života, upravo na svoj rođendan, 25. travnja 2008.

- 3 Iscrpan popis radova na našim i stranim jezicima zaključno s godinom 2013. naći ćemo u Lešajinom pregledu građe o *Praxisu* i Korčulanskoj ljetnoj školi (Lešaja, 2014), kao i u detaljnoj bibliografiji *Praxisa* koju je izradio Dobrilo Aranitović (Aranitović, 2017), a popisu dodajmo i nekoliko novijih knjiških izdanja, kao i ona koja izlaze uz 50. obljetnicu Škole i Časopisa: Mikulić, 2014; Mikulić i Žitko (ur.), 2015; Kalebić, 2014; Golubović, 2018; Kavarić Mandić, 2022. Također usp. i raznovrsnu bibliografiju o *Praxisu* na koju upozorava intelektualna historičarka Una Blagojević (Blagojević, 2020: 50–51).
- 4 Za detaljniji opis raskola, napose u kontekstu kritike tzv. dijamatovaca, kao i skorih napada na zagrebačke praksisovce radi njihova obračuna sa "staljinističkim teoretičarima", vidi u: Kangrga, 2002: 23–29. Na tom tragu, Kangrga se na jednom mjestu u *Švercerima vlastitoga života* prisjeća osude Vladimira Bakarića, koji je 1966. nazvao praksisovce "profesionalnim antikomunistima" i "javnim plaćenicima CIA-e" (Kangrga, 2002: 23). Usp. i analizu Božidara Jakšića, koji ovaj sukob razmatra na paradigmatičnom primjeru Živojina Denića, koji je "ukinuo Marxovu teoriju otuđenja" i koji tvrdi da su praksisovci "malograđani" te da ne razumiju "osnovne postulate Marksove misli u dijamatovskoj interpretaciji" (Jakšić 2012a: 34, 36 i dalje).

u urednički postupci rada časopisa sa sjedištem u Zagrebu, kako bi pristigli radovi prošli kroz oštri recenzentski postupak i time jamčili visoku kvalitetu objavljenih eseja. Dogovoreno je da se časopis neće formirati samo na osnovu prispjelih priloga, već će redakcija pokretati određena pitanja koja će u tom trenutku smatrati značajnima za raspravljanje. Članovi redakcije i osnivači *Praxisa* bili su Branko Bošnjak, Danko Grlić, Milan Kangrga, Danilo Pejović, Gajo Petrović, Rudi Supek i Predrag Vranicki. Uz njih će članovi redakcije u određenim razdobljima časopisa biti i Veljko Cvjetičanin, Mladen Čaldarović, Ivan Kuvačić i Žarko Puhovski.⁵

Koliko su praksisovci ozbiljno shvaćali svoj urednički rad, svjedoči i sljedeća anegdota o kojoj nas izvještava Kangrga. Godine 1965. *Praxis* je počeo za primati i inozemne priloge, jer se za njega pročulo vrlo brzo, da bi uredništvo potom osnovalo i međunarodno izdanje *Praxisa* na njemačkom, engleskom i francuskom jeziku. Tada im je pristigla oveća rasprava na pedesetak stranica od — do tada još nepoznatog — autora iz Francuske. Riječ je bila o Louisu Althusseru. Recenzenti toga priloga bili su Kangrga i Rudi Supek, a nakon čitanja Althusserova eseja recenzenti su negativno ocijenili rad, odbili ga objaviti te ga poslali autoru nazad u Pariz. Kangrga se prisjeća:

Rudi je kao “francuski đak” bio uvijek sklon Francuzima, pa je tada bio nesiguran u ocjeni te Althusserove rasprave. Međutim, ja sam napisao razornu kritiku i ocjenu tog teksta i završio je time, da je to ispod nivoa onoga što *Praxis* treba i želi objavljivati, jer je to bilo pisano sa staljinističko-pozitivističkog stanovišta. [...] Iako članke načelno nismo vraćali, ja sam tražio da se ovaj puta učini iznimka, te smo taj prilog vratili Althusseru u Paris (Kangrga, 2002: 25).

- 5 Valja višestruko ponoviti, premda *praxis* filozofija nije predstavljala posve jedinstvenu teorijsku orijentaciju, nesumnjivo je da pod imenom “praksisovci” ubrajamo netom spomenute zagrebačke filozofe i sociologe koji su činili uži redakcijski krug *Praxisa*, ali i druge teoretičare iz njihove generacije, kako one iz beogradskog kruga i, u nešto manjem obujmu, ljubljanskog i sarajevskog, tako i one iz raznih dijelova svijeta koji su pisali za *Praxis* i dolazili na Korčulansku ljetnu školu, uključujući i “mlađu generaciju praksisovaca” (Olujić Oluja, 2012: 7). Jednako tako, u radu pod *praxis* orijentacijom često mislimo i na teoretičare i teoretičarke koji su bili bliski *praxis* krugu za vrijeme postojanja *Praxisa* i Korčulanske ljetne škole, ali i koji su nastavili razvijati *praxis* orijentaciju i nakon njena “službenog” ukidanja. Upravo stoga, sasvim je moguće pitati se ima li i danas *praxis* filozofije, unatoč činjenici da Časopis i Škola ne postoje već desetljećima.

Anegdota ima zanimljiv epilog. Althusser je kasnije objavio upravo taj rad u pariškom časopisu *La Pensée* i vrlo se uskoro njime proslavio. Uz nekoliko drugih Althusserovih ranih radova, taj će se esej naći i u njegovoj kulturnoj zbirnoj knjizi *Za Marxa*.⁶

Iako je Kangrga inicijalno bio protiv imena *Praxis*, Petrović i kolege su obranili predloženi naziv i tu počinje pisana povijest ovoga časopisa. Snažni argument u prilog nazivu bio je sljedeći:

Naslov *Praxis* odabran je zato što “praksa”, taj centralni pojam Marxove misli, najadekvatnije izražava skiciranu koncepciju filozofije. Upotreba grčkog oblika riječi ne znači da ovaj pojam shvaćamo onako, kako je shvaćen negdje u grčkoj filozofiji. Činimo to zato da se ogradimo od pragmatističkog i vulgarno-marxističkog shvaćanja prakse i naznačimo da smjeramo na izvornog Marxa. Pored toga grčka riječ, čak i kad nije shvaćena tačno u grčkom smislu, može poslužiti kao podsjetnik da, poput starih Grka misleći o onome najsvakodnevnijem, ne previđamo ono što je u njemu nesvakodnevno i bitno (*Praxis*, 1964, 1: 4).

Manifest *praxis* filozofije, da ga tako nazovemo, skiciran je uvodnim tekstom Gaje Petrovića “Čemu *Praxis*”, objavljenim u prvome broju prve godine časopisa. Premda je tekst anonimn, u više navrata potvrđeno je da je upravo Petrović autor toga uvodnog teksta (Lešaja, 2014: 51). U njemu se posebno ističe poznata Marxova sintagma “bespoštedna kritika svega postojećeg”, koja će predstavljati i temeljno metodološko polazište *praxis*

6 Bilo bi zanimljivo ozbiljnije ispitati Kangrginu oštru ocjenu Althussera, uzeti je *cum grano salis*, napose u kontekstu činjenice da je upravo Althusser – strukturalistički ispisujući marksizam iznutra – odškrinuo i vrata za različite teorijske bjegove njegovih sljedbenika i učenika prema različitim nemarksističkim tradicijama. Rekli bismo, upravo ono što je činila i *praxis* škola. Kad smo kod rane kritike Althussera, svakako valja spomenuti da je Gajo Petrović već 1968. na jednom američkom sveučilištu održao izlaganje o Marxovim “ranim radovima” gdje se oštro osvrnuo na Althusserov “jednostavni staljinistički strukturalizam i marksizam”, a napose koncept “epistemološkog reza”, klasifikacije zrelih i “nezrelih” Marxovih djela, nudeći šire kritičko čitanje njegove knjige *Za Marxa*, koju ironično naziva “Kontra Marxa” (Petrović, 1969: 135–140). Petrović komentira kako je Althusser u posljednje vrijeme postao slavan po svojim pokušajima da razradi marksističku verziju strukturalizma ili strukturalističku verziju marksizma, pokušaji koji, po njegovom sudu, ne predstavljaju “naročito vrijedan doprinos ni marksizmu ni strukturalizmu, jednostavno zato što su to u osnovi pokušaji da se spasi staljinizam pridajući mu prividno ‘učeniju’ i ‘zapadniju’ formu” (*Ibid.*: 135).

orijentacije, specifičan pogled na svijet i njegovu suvremenost. Ono će i kao principijelno polazište uskoro postati i središnja točka diferencijacije i razilaženja, i među praksisovcima i među onima koji će kritizirati *praxis* (Lešaja, 2014: 20).

Za Petrovića i zagrebačku školu posebno je važna Marxova 2. teza o Feuerbachu: “U praksi čovjek mora dokazati istinu, tj. zbiljnost i moć” (Marx, 1979: 273). Ukoliko je istina kao epistemološka kategorija svedena tek na teorijsko razmatranje izolirano od prakse, vremena i društva, tada se gubimo u svijetu interpretacija i spekulacije i zapravo ne smjeramo nikakvoj promjeni, nikakvom djelovanju. Čovjek je za praksisovce onaj koji slobodno stvara, ali istovremeno i spoznaje istinu onoga što stvara.⁷ Istina nije tek pitanje teorije, već prakse. Petrović naglašava: “Naša je osnovna želja da prema svojim mogućnostima pridonosemo razvoju filozofske misli i ostvarenju humane ljudske zajednice” (Praxis, 1964, 1: 6). Kako bi bili čim bliži ostvarenju toga marksističko-humanističkog cilja, redakcija je donijela odluku da u časopisu ne sudjeluju samo filozofi, nego i umjetnici, književnici, naučenjaci, javni radnici, svi oni koji su zaokupljeni životnim pitanjima suvremenosti.

Praxis je izdavalo Hrvatsko filozofsko društvo (1964. — 1974.), dok je njegovo međunarodno izdanje ponijelo Jugoslavensko filozofsko društvo (1965. — 1974.). Časopis i Korčulanska škola su u svojim redovima okupili i neke od najutjecajnijih filozofa svoga vremena, od Herberta Marcusea, Ernsta Blocha, Ericha Fromma, Alfreda Sohn-Rethela i Jürgena Habermasa, preko Luciena Goldmanna, Henrija Lefebvrea i Kostasa Axelosa, sve do Zygmunta Baumana i Shloma Avinerija, da spomenemo tek neke.

Filozofska *Praxis* grupacija u četiri je godine od kontroverznog Bleda, navodi filozofkinja Gordana Bosanac, u najširem rasponu tema, filozofsko-marksistički centrirala pitanja o socijalizmu i njegovom smislu te nastavila s već ranije započetim aktivnostima vezanima za prevođenje kapitalnih

7 Jedan od radova koji će kasnije detaljnije izložiti program *praxis* filozofije zasigurno je i kritički odgovor Gaje Petrovića Nevenu Sesardiću, koji je u broju 1–2 časopisa *Theoria* 1987. objavio članak pod naslovom “Razmišljanja o filozofiji prakse” (Petrović, 1987). Sesardić u svome eseju obrazlaže nezadovoljstvo “stanjem” diskusija o *praxis* filozofiji koje su se “do sada uglavnom odvijale između onih koji su je zastupali i onih koji su je kritizirali sa stajališta službene politike”, pa je, po njegovom sudu, izostala svaka filozofska analiza (Petrović, 1987: 121). Ta je Sesardićeva teza ključna ulazna točka za Petrovićevu polemiku s njime koju će objaviti već u idućem dvobroju časopisa *Theoria*, a usput taj kritički odgovor Sesardiću poslužio je Petroviću i kao dobra prilika da sustavnije izloži program “filozofije prakse”.

djela marksizma, od Marxovih *Ranih radova* do svih glavnih predstavnika suvremene marksističke misli u svijetu. Autorica ističe kako “pojavom prijevoda (od Heideggera i Sartrea do autora Frankfurtskog kruga, od Platona do predstavnika klasičnog njemačkog idealizma itd.) jedan je prostor ponovno dobio filozofiju [...]. Zaista su rijetki slučajevi u povijesti”, nastavlja Bosanac, “da se novi primjerak filozofskog časopisa na kioscima očekuje s nestrpljenjem” (Bosanac, 2005: 340—341). Doista je nevjerojatan fenomen da je *Praxis* bio toliko popularan, ne samo u filozofskim krugovima već i na široj intelektualnoj sceni i u javnosti, što nije uobičajeno za humanistiku toga tipa koja je nerijetko misaono hermetična. Socijalistička Jugoslavija predstavljala je “plodno tlo” za razvoj filozofske i sociološke misli, čemu svjedoči i silna ekspanzija filozofskih i socioloških katedri i znanstvenika na sveučilištima (Lešaja, 2014: 42).

Praksisovci prijevodima i svojim izvornim radovima stvaraju jezik filozofiranja, otvaraju teorijske granice, filozofijski svijet dolazi u Jugoslaviju, jugoslavenska filozofija odlazi u svijet. Jugoslavenska *praxis* filozofija provela je most između Istoka i Zapada, radilo se o vremenima u kojima je jedna nesvrstana zemlja sa svojim samoupravljačkim eksperimentom “bila videna kao simbol nade u očima onih koji su u svijetu promišljali o mogućnosti trećeg puta u socijalizam” (Bogdanić, 2015: 25). U vrlo kratkom vremenu *Praxis* i Korčulanska ljetna škola postaju mjesto diskusije i filozofske konfrontacije, mjesto koje je omogućilo susret i razmjenu mišljenja u svijetu podijeljenom Hladnim ratom. Jedna od velikih vrijednosti časopisa bila je upravo ona da su jugoslavenski filozofi kritički ispitivali socijalizam i njegova nastojanja, i to živeći u zemlji koja ga je pokušavala ostvariti.

Zagrebačku *praxis* filozofiju karakterizira tzv. otvorenost marksizma, pokušaj da se izravno krene od Marxa, a ne od neke u međuvremenu profilirane filozofsko-marksističke orijentacije. To je, za ortodoksne marksiste, pomalo heretično polazište, otprilike ovako formulirano u eseju “Čemu *Praxis*”: “Nije nam stalo do konzerviranja Marxa, već do razvijanja žive revolucionarne misli inspirirane Marxom. Razvijanje takve misli zahtijeva široku i otvorenu diskusiju, u kojoj će sudjelovati i nemarksisti” (*Praxis*, 1964, 1: 4). Nadežda Čačinović na sličnom tragu zanimljivo bilježi: “Mislilo se većinom ‘na Marxovu tragu’: vrlo strogi marksisti i sasvim ne-marksisti su bili iznimka. Pa ipak: temeljno je pitanje bilo kakav socijalizam, a ne da li socijalizam” (Čačinović, 2023).

Veselin Golubović, autor brojnih radova o filozofiji nastaloj u krugu praksis orijentacije, ističe kako se zagrebačka filozofija prakse “odvija u velikom

rasponu od opće filozofske problematike (napose ontologije, spoznajne teorije i antropologije), do socijalne i političke filozofije koju temelje na ontološkim i antropološkim uvidima, a artikuliraju kao kritiku ekonomskog, društvenog i političkog otuđenja u suvremenom svijetu” (Golubović, 2006: 15). Budući da su zagrebački filozofi prakse otvoreni prema djelima marksističkih i nemarksističkih suvremenih mislilaca, jedno od ključnih obilježja ovog marksističko-humanističkog projekta jest i neobični spoj različitih filozofskih tradicija i marksizma. Kao vjerojatno najpoznatiji primjer u tom kontekstu jest Petrovićevo ujedno i susretno promišljanje Marxa i Heideggera. Golubović se, afirmirajući tu filozofsku vezu, pita je li Petrović na taj način “pomoću Marxa ‘iščitavao’ Heideggera ili pomoću Heideggera ‘interpretirao’ Marxa” (Golubović, 2006: 21).

Ovaj aspekt “filozofikacije” marksizma posljedično će naići i na validne kritike, napose u kontekstu analize žarišne točke u kojoj se susreću filozofija prakse, revolucija i socijalizam (Žitko, 2015). Vrlo oštru kritiku svojedobno je iznio Ivan Supek, fokusirajući se na stil praksisovaca, optužujući ih za “verbalizam”, “neoriginalnost” i “jalovost”, ali bez ozbiljnije analize ili referentnih mjesta, zbog čega njegova kritika odaje dojam netrpeljivosti, a u tragovima i nepotrebne osobne uvrijeđenosti. Autor navodi:

Ne valja se čuditi da su naši marksisti, koji su se trgali od dijalektičkog materijalizma, uskoro prigrlili Heideggera kao svojeg proroka. Ponajprije, bili su već odgojeni u skolastici koja je omalovažavala ili negirala znanstveno istraživanje, a zanosila se jednim “bitkom” u kojem leži ključ cjelokupne spoznaje. Osim toga, ispekli su se već na jednom apstraktnom vokabularu, a Heideggerova terminologija s teškim kovanicama i još težim značenjima je očaravala. Usvojiti Heideggerov rječnik bio je već silan napor, a tko se tome dovinuo, pljunuvši na običan govor, smatrao se “u krilu bitka” ili u posjedu prave spoznaje (Supek, 1992: 136).

Kangrga će kasnije u posve sličnom tonu odgovoriti Supeku u *Švercerima*, ističući kako je on bio “pod neposrednom zaštitom ne samo Vladimira Bakarića, nego i СК СХ” i da je uvijek bio “uz postojeću vlast” što mu je omogućilo i da postane rektor zagrebačkog Sveučilišta (Kangrga, 2002: 250). Međutim, ako ostavimo po strani osobne netrpeljivosti i raspoloženja obiju strana, problem filozofikacije marksizma nije od sporedne važnosti i nikako ga u našim analizama ne treba zaobilaziti ili ostavljati tek na razini subjektivnog raspoloženja i

zamjerki. Premda su se kao filozofska škola najviše bavili Marxovim i Engelsovim *Ranim radovima*, praksisovci su istovremeno pokušavali *Grundrisse* i *Kapital* primarno prikazati kao filozofska djela. Na taj su način sociologiju, povijest i političku ekonomiju zapravo podveli pod filozofiju, lišavajući “kasne radove” historijskog i političko-ekonomskog konteksta (Čakardić, 2021). Tomu nikako ne pomaže okretanje Petrovića hajdegerijanskoj fundamentalnoj ontologiji i nerijetko bijeg od svakog pozitivizma i historizma, iz čega je, pored ostaloga, uslijedio i problem generalnog supsumiranja marksizma pod filozofiju, slobode iz materijalnih uvjetovanosti u transhistorijski ideal.

Na taj su problem teoretičari bliski *praxis* filozofiji upozoravali i ranije, o čemu svjedoči i sljedeća neformalnija anegdota. Jednom je prilikom na Korčulanskoj ljetnoj školi Branko Horvat, jugoslavenski teoretičar političke ekonomije socijalizma, dobronamjerno, kako kaže, “šokirao svoga dobrog prijatelja i jednog od najistaknutijih naših filozofa tvrdnjom da se socijalizam može izmjeriti” (Horvat, 1985: 327). Time je imao namjeru “drugarski isprovocirati” praksisovce, ali i samoga sebe, da pokušaju slobodu ili socijalizam odrediti “naučno”, istovremeno se ograditi od problematičnog i reducirajućeg pozitivizma, ali ipak zastupati “teoriju koja dopire do stvarnosti” (Horvat, 1985: 328), i koja ne ostaje isključivo u svojim vlastitim metafizičkim ili idejnim konstrukcijama. Međutim, upravo su takve polemike među praksisovcima bile ključni element koji je tu školu činio još bogatijom. Polemičnost je bila “osnovni ton” rada praksisovaca, kako to opisuju Kangrga (2002: 348), “što više polemike, to bolje” (Isto). Tipičnu atmosferu Korčulanske ljetne škole Kangrga ovako opisuje:

Bitni problemi naše suvremenosti i života današnjeg čovjeka, što tište ljude i Zapada i Istoka, kao i česta pasionirana obrana vlastitih stavova i uvjerenja i misaonih dometa pojedinaca u diskusiji, uz maksimalno poštivanje sugovornika i polemičara u diskusiji, a posebno “sukob” i suočavanje angažirane misli i čvrstih argumentiranih stavova u sučeljavanju sa svih mogućih strana [...], sve je to davalo osnovni ton i pravilo najfiniju duhovnu atmosferu u cjelokupnom radu (Isto).

Ovakve i slične filozofske konferencijske polemike praksisovaca Čačinović je anegdotalno zabilježila na sljedeći način: “Jest da je megalomanija profesionalna bolest filozofa, bolest koju vidimo na svakom skupu, ali ta su vremena bila nešto drugo: [*praxis*, op. a.] filozofija, ako već nije mogla odlučivati o društvu, barem je bila predmet žestokih reakcija i progona” (Čačinović, 2023).

Međutim, pravi problem s napadima na *Praxis* nastupit će početkom sedamdesetih, kada postaje sve očitiije da se “*Praxisu* sprema skora likvidacija” (Kangrga, 2002: 294). Trobroj 3 — 5 1974. godine bio je posljednji, čime je bilo završeno desetogodišnje izlaženje Časopisa, kao i ukidanje Korčulanske ljetne škole.⁸ Obračun se s *Praxisom* – tako su se prikrivali stvarni politički razlozi – finalizirao povlačenjem financijske podrške za tisak *Praxisa* i organizaciju Škole. Inzistirajući na principima tzv. stvaralačkoga marksizma koji je oštro kritizirao svakovrsni dogmatizam, socijalistički birokratizam i staljinističke interpretacije marksizma, *Praxis* je u svojoj teorijskoj angažiranosti sve manje nailazio na odo-bravanja i podršku političkog vrha. Ivan Kuvačić sumira situaciju na ovaj način:

Kako to da nas je vlast tolerirala, pitali su mnogi. Ja bih rekao da je jedno vrijeme vlasti odgovaralo takvo stanje. Situacija se promijenila kada su u prvi plan izbile republičke birokracije. To je krizno vrijeme kada je vladajuća elita potražila rezervne položaje i u tu svrhu uspostavila savez s nacionalistima. Pod njihovim pritiskom došlo je do zabrana časopise i škole. Nekoliko godina iza toga oni razbijaju državu i počinju krvave etničke sukobe koji će opustošiti zemlju i cijelo područje za pedeset i više godina vratiti unazad. Uspostavom profašističkih režima u novonastalim državicama potpuno je zatvoren prostor za naše djelovanje (Kuvačić, 2012: 29).

Kako smo to uvodno i naznačili, a da ne ulazimo u detaljniju analizu sveukupne *praxis* filozofije, valorizaciju njena sadržaja, i ne elaboriramo njenu cjelokupnu kompleksnu i razgranatu povijest, uvodna intencija rada sastoji se u nakani da tek naznačimo osnovne koordinate rasprave i podsjetimo na nekoliko općenitih filozofskih i intelektualno-historijskih informacija relevantnih za našu daljnju analizu. Unatoč činjenici da ne možemo govoriti o monolitnoj teorijskoj orijentaciji ili sve pojedinačne pripadnike *praxis* orijentacije podvesti pod jednu samorazumljivo shvaćenu tradiciju koja negira specifične i različite teorijske i praktičke interese pojedinaca, nema dvojbe da je njezin zajednički nazivnik bila angažirana marksističko-humanistička misao, kako na razini programa koji inzistira na autonomiji filozofije i teorijskog rada u odnosu na pretenzije političke moći i ideologije dnevne politike (Veljak, 2015:

8 Za detaljniji prikaz kritika, napada i, konačno, razloga ukidanja rada Korčulanske ljetne škole i *Praxisa* usp. Kangrga (2002) i Jakšić (2003).

50), tako i u činjenici da je riječ o skupini teorijski, intelektualno i svjetonazorski povezanih pojedinaca okupljenih na jedinstvenoj poziciji koja njeguje i individualno-specifična polazišta oko brojnih unutarfilozofskih i izvanfilozofskih pitanja (Mikulić, 2015: 78). Praksisovka Zagorka Golubović ističe: “Važno je istaći da praksis nije bio jedinstven filozofski pravac koji su u delo sprovodili istomišljenici, kao neka vrsta sekte. Naprotiv, među nama je bilo čestih mimoilaženja u stavovima, ali je pristup bio isti [...]” (u: Mikulić, 2015: 77).

Praxis i Korčulanska ljetna škola nezaobilazan su topos u historijatu razvoja filozofske i marksističke misli druge polovice dvadesetoga stoljeća, naših ali i europsko-svjetskih razmjera. Zato danas ima višestrukog smisla razvijati *praxis* filozofiju dalje, dopuniti je i feminističkim inklinacijama koje u sveukupnoj *praxis* povijesti u cijelosti izostaju. Drugim riječima, ostajući u horizontu *praxis* filozofije, upravo bespoštednom kritikom svega kao alatkom kojom su praksisovci sudjelovali u stvaranju ideje i ozbiljenja progresivnog društva, istovremeno dijeleći njihova marksističko-humanistička uvjerenja, uputiti i na određene propuste *praxis* škole, ovoga puta iz rodnog očišta.

/ A gdje su praksisovke?

/ *NOB i počeci jugoslavenskog feminističkog pokreta*

Praxis i Korčulanska ljetna škola nisu nastali u historijsko-teorijskom vakuumu, naglo i niotkuđ, kao izolirani fenomeni neovisni o društvu u kojem nastaju. Valja svakako naglasiti da se *praxis* orijentacija gradila preko filozofskih, socioloških i uopće marksističkih nastojanja prethodnih generacija, napose zagrebačke škole filozofa i sociologa koji stasaju nakon 1945. Riječ je o generaciji kojoj su iskustva NOB-a i revolucionarnih nastojanja, baš kao i razvoj jugoslavenskog društva i socijalizma, sačinjavali bitan historijski kontekst iz kojeg su teorijski i javno djelovali.

Kako saznajemo mahom iz njihovih privatnih arhiva, neki od praksisovaca zagrebačkog kruga sudjelovali su u NOB-u. Rudi Supek se tijekom Drugog svjetskog rata, po nalogu Komunističke partije Jugoslavije, pridružio francuskom pokretu otpora. U Parizu je 1942. bio uhićen, a u siječnju 1943. upućen u njemački koncentracijski logor Buchenwald, gdje je bio zatočen do 1945. (Kangrga, 2002: 68). Milan Kangrga je tijekom 1945. također bio u NOB-u

(Đidara, 2018: 75), a Predrag Vranicki napušta studij medicine kako bi sudjelovao u ratu od 1941. do 1943. na području Zlarina (LZMK, 2021). Danko Grlić je još kao srednjoškolac postao član SKOJ-a i ilegalno pomagao NOB, zbog čega je bio i u pritvoru. Zanimljivo je da je po izlasku iz zatvora radio kao novinar u *Naprijedu*, *Vjesniku* i *Narodnom listu*, gdje je kritički pisao o ulozi klera u NDH, zbog čega je uskoro i ekskomuniciran iz Katoličke crkve, da bi kasnije čak proveo i tri mjeseca u logoru na Golom otoku (Kučinar, 2015). Veljko Cvjetičanin također je sudjelovao u NOB-u od 1942., uz to, bio je i član USAOJ-a i Općinskog komiteta SKOJ-a. U listopadu 1944. odlazi u 3. moslavačku brigadu (X. zagrebački korpus NOVJ), a od 1950. bio je predavač na Omladinskoj političkoj školi pri CK NOH u Zagrebu (HBL, 1989). Ivan Kuvačić se kao srednjoškolac uključio u ilegalni rad, a nakon mature pobjegao je iz Zagreba i pridružio se partizanima (Kuvačić, 2008: 30).

Jednako tako, i Gajo Petrović bio je sudionik antifašističke borbe, ratna 1941. zatekla ga je u gimnaziji. U njegovom privatnom dosjeu ovako stoji: “Za vrijeme rata pomagao sam NOB ilegalnim radom u okupiranom Karlovcu i postao član KPJ” (Đidara, 2018: 74). Osim što je sudjelovao u pokretu otpora, uskoro postaje članom skojevske organizacije, a potom i Komunističke partije. U jednom od svojih kasnijih eseja odgovarajući na pitanje zašto je ostao marksist, kada su toliki odustajali od marksizma, Petrović ponavlja da, unatoč njegovom sukobu s vladajućima, “bez NOB-a i komunističke partije ne bi postojali ni fenomeni kao *praxis*” (Pulig, 2015).

Nakon Drugog svjetskog rata i njihova aktivna sudjelovanja u NOB-u, svoje filozofije i društvene analize praksisovci su razvijali u brojnim časopisima, poput *Pogleda*, *Naših tema* i *Industrijskog radnika*, svojim doktorskim disertacijama, knjigama, prijevodima, novinskim člancima i studijama. Upravo su u kontekstu tih intelektualno-historijskih okolnosti *praxis* filozofi i sociolozi pokrenuli najprije Korčulansku ljetnu školu, a potom i časopis koji će uskoro postati “poligon’ ažurnog kritičkog dijaloga s mislećim ljudima iz Jugoslavije i svijeta” (Lešaja, 2014: 20).

Ove su nam bilješke o praksisovcima neobično važne kako bismo jasnije kontekstualizirali pojavu *praxis* orijentacije i njene ključne tematske preokupacije vezane uz pitanja humanizma, revolucije i socijalizma. Jer, kada ustanovimo pozadinu okružja u kojem djeluju praksisovci kao sljedbenici teorije i prakse s očiglednim emancipatornim političkim inklinacijama, moramo si konačno postaviti i ono neuralgično pitanje s margine: A gdje su praksisovke? Kako ovo

pitanje ne bi ostalo ahistorijski visjeti u zraku, pokušajmo u nastavku ukratko prikazati kakav je bio socijalno-politički status žena u Jugoslaviji i je li uopće historijski plauzibilno tražiti filozofkinje i sociologinje u redovima *praxis* grupe.

Krajem 19. i početkom 20. stoljeća mahom u zapadnim zemljama Europe i svijeta sufražetkinje se okupljaju u feministički pokret (građanski ili buržuski), u okviru kojeg ističu zahtjeve da se i ženama omogući pristup svim razinama obrazovanja i profesijama, inzistirajući na općem pravu glasa i drugim političkim pravima koja su im uskraćena.⁹ Budući da sufražetski pokret u svojim temeljima nije bio klasno inkluzivan i njegovi su ženski zahtjevi ostajali u okvirima postojećih društvenih odnosa, žene nižih klasa, u prvom redu radnice i socijalistkinje, tražile su feminističko-emancipacijski prostor u redovima tekućih radničkih borbi i radničkog pokreta. Upravo se ovi zahtjevi za emancipacijom radnica i uopće ideje socijalističkog feminizma uskoro prelijevaju i na prostor Jugoslavije (Tomšič, 1981: 18; Božinović, 1996: 66—89).

Već na Osnivačkom kongresu Socijaldemokratske partije Jugoslavije 1919. godine organiziran je i jedinstveni ženski socijalistički pokret (Božinović, 1996: 102), a npr. u Zagrebu je na inicijativu KPJ 1936. osnovano i Društvo za prosvjećivanje žena, koje je okupljalo žene svih slojeva (Božinović, 1996: 118). Pomalo se pokreću i nezavisni ženski časopisi, primjerice u Beogradu 1936. pokrenut je list *Žena danas* (izlazio je do 1976.), u Zagrebu 1939. pokrenut je *Ženski svijet*, a u Ljubljani *Nаша žena* 1940. godine (Božinović, 1996: 121). U tim časopisima autorice i urednice obavještavaju žene o općim političkim događanjima u svijetu, o problemima rodne ravnopravnosti, izvještavaju o drugim međunarodnim ženskim organizacijama te pišu brojne eseje o istaknutim znanstvenicama, umjetnicama, političarkama i ženama u kulturi.

U vrlo kratkom roku ženski je pokret u Jugoslaviji toliko ojačao da njegov rast i mobilizaciju žena nije omeo čak ni novi rat na pomolu. Tijekom rata

9 Unatoč tome da postoje specifične historijske i političke razlike imenovanja feminističkog pokreta kao “ženskog” ili “feminističkog”, u radu ćemo naizmjenično koristiti oba imena, u skladu sa suvremenim čitanjima povijesti feminističkog pokreta. Slično je i s konceptom roda koji nije bio poznat feministkinjama s početka 20. stoljeća ali je svakako implicitni i neizostavni dio njihovih teorijskih i praktičkih bitaka, radi čega ćemo uz suvremene feminističke ili rodno-teorijske interpretacije koje polaze od pojma roda ponegdje inzistirati i na “rodnoj analizi”. U krajnjoj liniji, u tom duhu naznačujemo i podnaslov ovoga eseja, referirajući se na poznatu sintagmu Judith Butler.

1942. formirana je Antifašistička fronta žena Jugoslavije (AFŽJ), koja je brojala oko dva miliona članica i koja je istovremeno sudjelovala na ratnoj fronti, u općem obrazovanju žena i njihovoj političkoj aktivaciji, kao i svakodnevnoj socijalnoj reprodukciji (Čakardić, 2022). Uz to, AFŽJ je pored omladinsko-studentske organizacije predstavljala i neki tip političke akademije za opismenjivanje žena, ali i školu političkih kadrova žena za sve društvene funkcije. Sve ovo poslužilo je i tome da su odmah nakon rata 1945. žene u Jugoslaviji izborile i opće pravo glasa, čime je u temelje nove Jugoslavije ugrađeno i priznanje potpune ravnopravnosti žena u novim društvenim odnosima.

Rad AFŽ-a, kao u povijesti najvažnije jugoslavenske feminističke organizacije, nakon njezina ukidanja 1953., u republičkim varijantama nastavlja nekoliko važnih organizacija: Savez ženskih društava (1953. — 1961.), Konferencija za društvenu aktivnost žena (KDAŽ, 1961. — 1965.), koja će do 1975. djelovati kao radno tijelo Socijalističkog saveza radnog naroda za praćenje, proučavanje i pokretanje problema povezanih s društvenim i ekonomskim položajem žena, Savez za pitanja društvenog položaja žene (1975. — 1979.), Konferencija za aktivnost i ulogu žene u društvenom razvoju (1979. — 1985.) i Konferencija za društveni položaj žene i porodice (1985. — 1990.) (Gregorina, 2016). Spomenimo i da je KDAŽ sudjelovala i u javnim diskusijama vezanima za skiciranje obaju Ustava, i onoga iz 1963. koji se bavio i položajem žena u samoupravnom društvu, kao i onoga iz 1974. koji je, pored ostaloga, jamčio ženama pravo na pobačaj.

Ovih nekoliko zgusnutih redaka posve grubog pregleda povijesti feminističkog pokreta u Jugoslaviji ima za cilj ukazati na njegovu izrazitu političku zrelost i pobija revizionističke tvrdnje nekih autorica i autora da nakon ukidanja AFŽ-a nestaje i svakog ženskog pokreta.¹⁰ Upravo suprotno,

10 Sveukupni historiografski narativ o AFŽ-u jest onaj o postupnom gubitku njegove organizacijske autonomije koja je, navodno, u konačnici rezultirala ukidanjem ikakvog značajnijeg feminističkog aktivizma u Jugoslaviji, koji se, u ključu ovog revizionističkog narativa, reaktivirao tek s pojavom feminističkog pokreta sedamdesetih godina. U takvim povijesnim prikazima ženskog pokreta mahom se govori o njegovim trima fazama: onoj prije Drugog svjetskog rata, zatim o AFŽ-u i naposljetku o feminizmu sedamdesetih i osamdesetih godina (usp. Tešija, 2014). Ovaj reduktivistički narativ u cijelosti ignorira feminističke socijalističke organizacije od pedesetih do sedamdesetih godina koje su aktivno sudjelovale u teorijskom, intelektualnom i praktičkom životu Jugoslavije. Primjerice, feministička povjesničarka Lydia Sklevicky tvrdi da je AFŽ pri kraju svoga postojanja postala organizacija koja je tek poslušno ispunjavala naredbe Komunističke partije Jugoslavije. Druge su povjesničarke slijedile njen

on je na svakovrstan način prisutan u jugoslavenskom društvu i njegovim progresivnim nastojanjima. Primjerice, KDAŽ je sudjelovala u najaktualnijim raspravama šezdesetih i sedamdesetih o temama poput etatizma, tehnokratizma, samoupravljanja, nacionalnog pitanja, odnosa federalizma i unitarizma, dogmatizma i demokracije (Božinović, 1996: 191). O svim tim pitanjima, kojima su se i praksisovci uvelike bavili, feministkinje KDAŽ-a su itekako diskutirale i pisale, ali ne i s praksisovcima ili na stranicama *Praxisa*. Kako to tumačimo?

S jedne strane, odgovor se može naći u argumentu da radovi feministkinja nisu bili filozofični, “nisu bili za *Praxis*”, ili da su pretjerano realpolitički. Ali onda se nalazimo u problemu. Ako je *praxis* orijentacija stremila revolucionarnim pitanjima, dijalektici oslobođenja, i pritom bespoštedno kritizirala i socijalizam kada nije zastupao i realizirao svoje humanističko-emancipatorne potencijale, onda su mu feminističke analize o emancipaciji, primjerice Vide Tomšič iz pedesetih (Tomšič, 1956) ili njene kasnije feminističke kritike samoupravljanja, gotovo pa prirodni teorijski saveznik u borbi za punim ostvarenjem socijalističkog društva.¹¹ Slično možemo reći i za rad Nede Božinović,¹²

pristup, tako da Barbara Jancar-Webster ističe kako su ukinućem AFŽ-a žene izgubile svaki organizacijski temelj iz kojeg su mogle razviti žensku poziciju i artikulirati svoje zahtjeve prema vladajućima i društvu (Tešija, 2014). Povjesničarka Jelena Tešija navodi: “Ako kažemo da su ukidanjem AFŽ-a nestali gotovo svi pravi i smisleni napori u detektiranju, artikuliranju i rješavanju problema žena u jugoslavenskom društvu [...], lišavamo čitavu jednu generaciju žena moći djelovanja” (Tešija, 2014).

- 11 Vida Tomšič (1913. — 1998.) bila je slovenska odvjetnica, bivša partizanka i visoko pozicionirana komunistička političarka koja je imala vodeću ulogu u oblikovanju socijalnih politika u socijalističkoj Jugoslaviji. Od sredine pedesetih Tomšič je počela igrati aktivnu ulogu na međunarodnim UN-ovim konferencijama kao stručnjakinja za rodna i socijalna prava. Uspostavila je veze sa ženskim organizacijama u zemljama Nesvrstanih te sudjelovala na UN-ovim konferencijama o statusu žena u Meksiku (1975.), Kopenhagenu (1980.) i Nairobiju (1985.), kao i na nebrojenim međunarodnim radionicama i stručnim skupovima sve do kasnih osamdesetih (usp. Bonfiglioli, 2016).
- 12 Neda Božinović (1917. — 2001.) od 1963. do 1972. bila je sutkinja Ustavnog suda SFRJ. Po dolasku u Beograd, 1935. godine, upisuje Pravni fakultet. Tijekom studija pristupila je revolucionarnom studentskom pokretu i bila veoma aktivna u raznim studentskim udruženjima. Godine 1939. postala je i članica tada ilegalne Komunističke partije Jugoslavije (KПJ), u vrijeme kada je u Partiji učešće žena bilo oko dva posto. Iste godine je diplomirala na Pravnom fakultetu (usp. Bobičić, 2023).

Mitre Mitrović¹³ ili Marije Šoljan-Bakarić,¹⁴ istaknutih NOB-ovki, baš kako su to bili i praksisovci, i teoretičarki koje su inzistirale na rodnim i revolucionarnim pitanjima te bespoštedno kritizirale svoje “drugove” kada bi zaboravljali da socijalizma ne može biti bez ženske ravnopravnosti. Jednom je prilikom 1972. upravo na tom tragu Marija Šoljan-Bakarić uputila pismo Milutinu Baltiću, narodnom heroju i članu CK SKH, i uz drugarski pozdrav mu kritički ovako poručila:

Govori se o navodnim Tvojim izjavama da je Konferencija [za društvenu aktivnost žena, op. a.] gospojinsko društvo, i da su tamo dobro situirane žene. Nisam te nikada direktno upitala za ovaj stav, jer mi je teško vjerovati da bi bio Tvoj. Međutim, generalni odnos prema Konferenciji nije daleko od ovoga stava (Gregorina, 2016).

Drugim riječima, feministkinje okupljene oko Konferencije itekako su kritizirale vlast i upozoravale na probleme s kojima se žene intimno i politički susreću. Nema spora da su nametnule pitanje pobačaja kao političko pitanje, podigle ga na razinu državne politike, kao i niz drugih feminističkih zahtjeva vezanih za samoupravljanje i socijalističko društvo. Tako su npr. analize Konferencije pokazale da u sistemu radničkog samoupravljanja žene znatno zaostaju u društvenoj aktivnosti i da problemi neravnopravnosti žena u Jugoslaviji nisu rezultat tek iz prošlosti naslijeđenih tradicija, već je riječ o problemima nastalima iz socijalističkih odnosa u proizvodnji (Božinović, 1996: 189). Na tom je tragu i iscrpna studija Vere Pilić iz 1969. *Karakteristike i problemi ženske radne snage u Jugoslaviji*, u kojoj autorica ponavlja zaključke Konferencije i sumarno bilježi: “Opšti zaključak o ženi u radnom odnosu jest da ona nosi daleko

13 Književnica i antifašistkinja Mitra Mitrović (1912. — 2001.) bila je prva ministrica u povijesti Srbije i jedna je od najistaknutijih žena u političkoj i kulturnoj historiji Jugoslavije. Mitrović i njene drugarice, prije svega okupljene oko Omladinske sekcije Ženskog pokreta (1935. — 1939.) i časopisa *Žena danas* (1936. — 1940.), pisanjem i javnom riječju intenzivno se bore protiv zaborava svojih feminističkih prethodnica, poput Drage Dejanović i Rose Luxemburg, a potom, nakon Drugog svjetskog rata, njihovo je pisanje u funkciji očuvanja sjećanja na vlastitu revolucionarnu borbu, pri čemu inzistiraju na pisanju kao karakterističnom obliku jugoslaven-skog revolucionarnog djelovanja (usp. Barać, 2017).

14 Marija Šoljan-Bakarić (1913. — 1996.) studirala je na Pravnom fakultetu u Zagrebu. Sudjelovala je u NOB-u od 1941. godine. Tijekom rata nalazila se na raznim partijskim i vojnim funkcijama. Godine 1942. suosnovala je časopis *Žena u borbi*, bila je predsjednica KDAŽH-a i dugogodišnja urednica časopisa *Žena*.

više obaveza, nego što ima prava, da stvara više dohotka, nego što o njemu odlučuje, kao i da pored normativne ravnopravnosti ostaje još dosta da se učini u cilju njene realizacije” (Pilić, 1969: 171). Podjednako važan dokument je i empirijsko kritičko istraživanje Franje Kožula provedeno od 1970. do 1972. uz suradnju Republičke konferencije za društvenu aktivnost žena o samoupravnom i radnom statusu žena u BiH (Kožul, 1973), koje je metodološki mentorirao praksisovac Božidar Jakšić. Kožul je u svojoj knjizi ovako zapisao: “Može se reći da je učešće žena u forumima [samoupravnih sastanaka, op. a.] na svim nivoima i u svim socijalno-političkim strukturama takoreći simbolično. Učešće žena svodi se na one okvire iz kojih ne mogu ozbiljnije uticati na osnovne društvene tokove” (Kožul, 1973: 17).

Sumarno govoreći, feministkinje su od pedesetih do sedamdesetih na sve moguće načine upozoravale na probleme rodne neravnopravnosti koje su životno iskušavale u socijalističkoj Jugoslaviji. Ove su NOB-ovke, i to vjerovatno među prvima, upućivale na probleme politika jugoslavenskog socijalizma i samoupravljanja s kojima su se u hodu susretale, upravo s intencijom da poguraju socijalizam čim bliže njegovim humanističkim potencijalima. Dakle, ideja nije bila odbaciti socijalizam, već politički inzistirati na tome da se njegovi univerzalistički i emancipatorski potencijali razviju čim više, nužno uključujući i žensko oslobođenje. Nije li upravo to činio i *Praxis*? Pa zašto onda praksisovci ne pišu o ovim temama? Ako su u eseju “Čemu *praxis*” najavili široku suradnju ne samo filozofa nego i umjetnika, književnika, naučenjaka, javnih radnika, svih “koji su zaokupljeni životnim pitanjima suvremenosti”, zašto u *Praxisu* nema feminističkih radova?

/ Na prste jedne ruke: ženska stvaralačka praksa od osam posto

Ukoliko nakon iznesenih bilješki o izrazito aktivnom feminističkom pokretu u Jugoslaviji otklonimo historijski neodrživ argument, kako neki autori neupućeno ističu,¹⁵ da feminističkog pokreta u Jugoslaviji tijekom *Praxisova*

15 U jednom intervjuu o *praxis* orijentaciji Borislav Mikulić, kako bi usputno otvorio tezu da feminizma u Jugoslaviji nije bilo prije sedamdesetih a da ne ponudi nikakav historijski, teorijski ili empirijski validan materijal za takvu tvrdnju, ističe: “[...] feminizam se u Jugoslaviji razvio kao teorijski i praktički pokret tek krajem 1970-ih, nakon nestanka *praxisa* sa scene [...]” (Balunović i Mladenović, 2023: 219). Možda se može govoriti o jačoj teorijskoj struji feminizma od sedamdesetih, a manje političkoj ili socijalističkoj, ali nikako da je pokret nastao tek kra-

djelovanja nije bilo pa je stoga iluzorno očekivati da je u časopisu bilo feminističkih radova ili da su u njemu žene u većem broju objavljivale svoje tekstove, pokušajmo u nastavku ukratko izložiti kakav je uopće bio obrazovni status žena u to vrijeme i je li anakrono pitati se o ženskim i feminističkim autorским glasovima među praksisovcima, kao i je li bilo akademskih filozofkinja među zagrebačkim *praxis* filozofima.

Povijest ženskog studiranja u Hrvatskoj relativno je kratka. Tek od 1901. žene mogu upisivati studij kao redovne studentice na hrvatskim sveučilištima (Luetić, 2002). Zanimljivo je komparirati ovaj podatak primjerice sa susjednom Austrijom, ne bi li nam europski kontekst donekle poslužio kao orijentir historijskom pristupu pravu žena na visoko obrazovanje u Hrvatskoj. Primjerice, Sveučilište u Beču dodijelilo je prvi “ženski doktorat” 1897., dakle nekoliko godina razlike u odnosu na spomenutu 1901. Usput spomenimo i zanimljiv slučaj Züricha, koji je njegovao nešto progresivnije političko raspoloženje kad je riječ o pravu žena na visoko obrazovanje, pa je tako prvi ženski doktorat u tome gradu dodijeljen 1866. godine (Skuhala Karasman i Boršić, 2023: 13–14).

Pomaknemo li se na vremenskoj crti konkretnije prema razdoblju između dvaju svjetskih ratova i ženskom filozofskom obrazovanju, uvidjet ćemo da su u Hrvatskoj u tom periodu doktorat iz filozofije stekle svega četiri žene, kako nam te podatke podastiru Luka Boršić i Ivana Skuhala Karasman (2023: 14). Riječ je o Elzi Kučeri (Sveučilište u Zürichu 1909.), Ivani Rossi (Sveučilište u Zagrebu 1916.), Mariji Bridi (Sveučilište u Zagrebu 1937.) i Elly Ebenspanger (Sveučilište u Zagrebu 1939.).

Podaci Statističkog biltena iz 1952. godine bilježe kako je akademske godine 1938./1939. u Jugoslaviji na 27 fakulteta u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Skoplju i Subotici studiralo 13.733 studenta i 3.987 studentica, što je 22,5% žena u odnosu na ukupan broj svih koji su te akad. god. studirali.¹⁶ Iz

jem sedamdesetih. Kako bilo, ovakva nedorađena misao zahtijevala bi barem neku elaboraciju osim samorazumljive napomene, ukoliko uopće stremi ikakvoj održivoj plauzibilnosti. Nažalost, tradicionalna praksa brisanja i ignoriranja feminističke povijesti, napose socijalističke, i danas je sastavni dio patrijarhalnih obrazaca proizvodnje znanja, nerijetko među filozofima, kako to i ovaj slučaj plastično demonstrira.

¹⁶ Valja svakako spomenuti da je 1921. na prostoru Jugoslavije oko 40% muškaraca i 60% žena bilo nepismeno, dok je 1971. taj broj u slučaju muškaraca pao na oko 8%, a u slučaju žena na 20% (Božinović, 1996: 225–226).

istog izvora čitamo da je već 1950./1951. broj studenata porastao na 40.374, a studentica na 20.021, ili na 33,2 %. Akademske godine 1938./1939. najviše je studentica na pravnim i filozofskim fakultetima, da bi 1950./1951. broj studentica na filozofskim fakultetima porastao za pet puta (Božinović, 1996: 229). Podaci nam također govore kako je od 1962. u Jugoslaviji sve veći broj žena s magisterijem ili doktoratom (Božinović, 1996: 230).

Kako bismo raspravu u nastavku suzili prema hrvatskom kontekstu, budući da nam je i primarni fokus zagrebačka *praxis* tradicija, u nastavku ćemo iznijeti još neke dostupnije podatke o filozofskom obrazovanju žena relevantne za Hrvatsku u jugoslavenskom okružju od 1945. do 1989. U tom je periodu doktoriralo svega sedam žena, i to na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu: Heda Festini (1964., s tezom *Antropološka problematika pozitivnog egzistencijalizma Nicole Abbagnana*), Gordana Bosanac (1967., s komunikološko-filozofskom tezom *Bitna svojstva informacije i njihova praktična verifikacija u radnoj organizaciji*), Branka Brujić (1974., s tezom *Kritička teorija društva H. Marcusea i povijesno mišljenje*), Ljerka Schiffler (1974., s tezom *Nikola Vitov Gučetić*), Erna Banić-Pajnić (1984., s tezom *Uloga i značenje elemenata hermetičke filozofije u djelima hrvatskih renesansnih filozofa*), Nadežda Čačinović Puhovski (1985., s tezom *Estetika njemačke romantike*) i Mihaela Girardi Karšulin (1987., s tezom *Filozofska misao Frane Petrića*) (Boršić i Skuhala Karasman, 2023: 17). Uz njih valja svakako spomenuti i aktivne filozofkinje toga perioda koje nisu doktorirale u Hrvatskoj: Marija Brida (1937., s tezom *Život-doživljaj*), Blaženka Despot (1970., s tezom *Humanitet tehničkog društva*), Zlata Knezović (1972., s tezom *Etika i egzistencija kod Simone de Beauvoir*) i Rada Iveković (1972., s tezom o *Budističkoj filozofiji*) (Boršić i Skuhala Karasman, 2023: 18). Prema sumarnim podacima koji su nam dostupni iz netom spomenutih izvora spoznajemo da je u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj u periodu od 1945. do 1989. u području filozofije s doktoratom aktivno djelovalo 43 muškarca i 11 žena, dakle 26% filozofkinja od ukupnog broja. Filozofkinja možda nije bilo mnogo, ni približno dovoljno, ali ih je ipak bilo.

Ako uzmemo u obzir činjenicu da su u *Praxisu* u najčešćem slučaju svoje radove objavljivali akademski filozofi s obranjenim doktoratom, što ugrubo čini i obrazovnu pozadinu zagrebačke *praxis* škole, možemo pretpostaviti da se taj prešutni kriterij odnosio i na kolegice filozofkinje. Mogli bismo zaključiti da je u *Praxisu* svoje radove objavljivalo izrazito malo žena iz Hrvatske jer ih još nije doktorirao razmjerno veći broj, kako smo prethodno prikazali, uz

činjenicu da je u to vrijeme uopće malo žena zaposleno na hrvatskim sveučilištima. Za usporedbu, U Bosni i Hercegovini je već 1951. matematičarka Vera Popović Šnajder postala dekanicom Filozofskoga fakulteta u Sarajevu, čime je ujedno ušla u povijest kao prva dekanica jednog od fakulteta u čitavoj Jugoslaviji. U Srbiji je Ksenija Atanasijević još 1924. postala prvom sveučilišnom profesoricom na Odsjeku za filozofiju Sveučilišta u Beogradu, kao i prva žena koja je doktorirala na Beogradskom sveučilištu, a slovenska filozofkinja Alma Sodnik postala je profesoricom na Sveučilištu u Ljubljani još 1946. godine.

Tako nas empirija i historija vode u smjeru još jednog za našu temu bitnog zaključka. Po svemu sudeći, čini se da je Hrvatska bila konzervativnija po političkom pitanju statusa žena u obrazovanju, još i više u slučaju njihove prisutnosti u filozofskoj struci, od ostalih jugoslavenskih republika, a te se nevolje s rodom svakako odnose i na hrvatske filozofe-marksiste, u prvom redu na zagrebačku *praxis* školu. Precizniji brojevi nam kazuju da je u *Praxisu* tijekom njegova desetogodišnjeg izlaženja, u domaćem i međunarodnom izdanju, objavljeno 1269 radova koje su napisali muškarci (uzimamo u obzir izvorne autorske radove, kao i recenzije, komentare, prikaze knjiga i sl.), a samo 114 koje su napisale žene, dakle žene potpisuju svega 8% radova (Boršić i Skuhala Karasman, 2023: 23).

Kada je riječ o rodnoj podjeli rada u *Praxisu*, napomenimo i da su u uredništvo od 48 članova bile uključene tek dvije žene, Ágnes Heller (iz Budimpešte) i Zagorka Pešić-Golubović (iz Beograda). U *Praxisu* su svoj autorski rad objavile dvadeset i dvije jugoslavenske autorice, spomenimo ih sve, nižući ih abecednom logikom: Štefica Bahtijarević, Marija Brida, Branka Brujić, Nadežda Čaćinović-Puhovski, Blaženka (Lovrić/Mimica) Despot, Jasminka Gojković, Zagorka (Zaga) Golubović (Pešić-Golubović), Vera Horvat-Pintarić, Rada Iveković, Marija Kaljević, Svetlana Knjazeva (Adamović), Lidija Lisicky, Zdravka Matišić, Maja Minček, Ina Ovadija-Musafija, Erna Pajnić, Vesna Potkovac, Eleonora Prohić, Melita Richter, Azra Šarac, Ljerka Šifler (Šifler-Premec) i Željka Šporer.

Ako razmotrimo teorijski angažman tih autorica na razini fenomena rodne podjele rada, ako se odmaknemo od njihovih rijetkih autorskih radova, bilo da je riječ o teorijskim člancima, komentarima ili prikazima knjiga, doći ćemo do spoznaje koja nam kazuje kako su se žene u *Praxisu* mahom bavile prevoditeljskim radom. Preciznije, od sveukupno 47 prevoditelja u svim domaćim brojevima *Praxisa*, bile su čak 22 prevoditeljice, dakle oko 47%, često

navedenih tek inicijalima.¹⁷ Znači li to da su one ipak sudjelovale u teorijskoj produkciji, ali u radu koji je uobičajeno neznatno vidljiv, pozadinski i često manje vrednovan, bez poziva da u većoj mjeri proizvode i izvornu teoriju koja nosi jači simbolički kapital kao što su to činili ostali praksisovci? Odgovor je svakako afirmativan.

Sumarno govoreći, praksisovke (nazovimo tako sve autorice koje su objavljivale u *Praxisu*) mahom sastavljaju prikaze, prevode literaturu, pišu komentare i recenzije, rjeđe je riječ o izvornim autorskim radovima (usp. Blagojević, 2020: 62). Međutim ovaj tip rada, inače u hijerarhiji znanstvene produkcije neopravdano manje vrednovan, u odnosu na izvorne teorijske tekstove nosi iznimnu epistemološku težinu. Budući da su praksisovke svojim prikazima i prijevodima aktivno pratile tekuću svjetsku znanstveno-filozofsku produkciju, time su zapravo svojim kolegama predstavljale svježije svjetsko filozofsko štivo i usmjeravale ih na aktualne filozofske trendove "sa Zapada". Upravo stoga, valja ovdje izvesti i važnu feminističko-epistemološku intervenciju – *praxis* filozofiju u njenoj cjelini aktivno su stvarale i teoretičarke s margine, prevoditeljice, recenzentice, komentatorice. Taj dio prešućenoga rada također čini povijest *praxis* tradicije i tu činjenicu valja višestruko i eksplicitno isticati.

Govorimo li o Korčulanskoj ljetnoj školi tijekom njezina odvijanja u rasponu od jedanaest godina, situacija je slično poražavajuća. Od 224 polaznika, među izlagačima je bilo svega 10 žena, samo 6 iz Jugoslavije: Blaženka Despot, Mirjana Gross (historičarka), Nadežda Čačinovič-Puhovski, Zagorka Pešić-Golubović, Olga Kozomara (sociologinja), Marija Brida, a uz njih i Annie Kriegel (Francuska), Ágnes Heller (Mađarska), Rose Somerville (SAD) i Sheila Allen (UK) (Boršić i Skuhala Karasman, 2023: 26).

Ukoliko se pak pitamo o izvornoj znanstvenoj produkciji filozofkinja, zanimljivo je da su one svoje radove objavljivale na drugim mjestima, i to o temama koje bi se svakako dale ubrojiti u standardni tematski repertoar *praxis* škole. U krajnjoj liniji, možemo postaviti i pitanje zašto ranije spomenute filozofkinje koje su bile bliske *praxis* krugovima, poput Bosanac ili Festini, nisu objavljivale svoje radove u *Praxisu*. Doktorirale su na raznolikim povije-

17 Navedimo ih abecednim redom: Ž. Boić, Karla Cicelj, Biserka Cvjetičanin, Nadežda Čačinovič-Puhovski, Blaženka Despot (Lovrić/Mimica), Zora Križanić, Tanja Kuvačić, Lidija Lisicky, C. Manolić, Dunja Melčić, Sonja Popović-Zadrović, G. Postl-Božić, Eva Postružnik, B. Potočnjak, Genoveva Slade, Ljerka Šifler (Šifler-Premec), A. Šimunović, Lenjina Švob, Nada Švob-Dokić, Mira Vlatković, Jelena Zuppa i Mira Žunec.

sno-filozofskim, marksističkim pa i filozofijsko-rodnim temama, kako to da ih na stranicama *Praxisa* nema?

Ukoliko krenemo argumentacijskom linijom koja sugerira da analize i teorije jedne Vide Tomšič, Mitre Mitrović ili Marije Šoljan-Bakarić možda nisu bile metodološki ili filozofski prikladne za *Praxis*, što je onda s autoricama poput Zlate Knezović, koja je, usput recimo, 1972. u Strasbourgu kao prva među filozofima u čitavoj suvremenoj povijesti filozofije obranila jednu doktorsku tezu o Simone de Beauvoir (*L'éthique et l'existence chez Simone de Beauvoir*)? Rad je iste godine nostrificiran u Hrvatskoj, a Povjerenstvo za nostrifikaciju činili su profesori od kojih su neki bili izrazito bliski *praxis* orijentaciji, Antun Polanšćak, Predrag Matvejević i Vladimir Filipović. Uz to, ova je filozofkinja i ranije magistrala na Univerzitetском centru za visoke europske studije u Strasbourgu s temom *Za moral dvojakosti Simone de Beauvoir* (Pour une morale de l'ambiguïté de Simone de Beauvoir (Banić-Pajnić, 2017: 226—227), tako da je ona i duže prisutna na filozofskoj sceni. Postavljeno pitanje koje implicira filozofski rad Knezović formuliramo u kontekstu činjenice da su se praksisovci bavili i objavljivali svoje radove o egzistencijalizmu, a i djela De Beauvoir su im bila široko dostupna. Uostalom, Rudi Supek je još 1950. objavio pionirsko egzistencijalističko djelo *Egzistencijalizam i dekadencija*, a neki od radova De Beauvoir su u nas prevedeni još šezdesetih godina (De Beauvoir 1960; 1962; 1966; 1969).

Osim toga, ako je već spomenuti časopis *Žena* mogao još 1972. objaviti tekst praksisovke Ágnes Heller u koautorstvu s Mihályom Vajdom “Struktura obitelji i komunizam” (Heller i Vajda, 1972), zašto to ne bi učinio i *Praxis*? Ili zašto ne ugostiti sociologinju Silvu Mežnarić da raspiše neki rad o ženskom pitanju ili odnosu ideologije i ženske podređenosti kakve je početkom sedamdesetih objavljivala u *Ženi* (Mežnarić, 1972; 1973)?

Slično se možemo pitati i za ostale ranije istaknute filozofkinje. Spomenimo da je Gordana Bosanac još šezdesetih pisala o jednoj od najvažnijih *praxis* tema – o samoupravljanju, a pored te teme i o medijima, radu, obrazovanju, ženskom pitanju, društvenoj akciji i seksualnosti (Maskalan, 2021). Uz to, oduvijek je bila bliska *praxis* filozofiji, koju je svjesno afirmirala i smatrala je filozofijom života, bitno drugačijom od uobičajene “akademsko-katedarske filozofije” (Bosanac, 2004: 10). Nije li jedan od zadataka uredničke politike *Praxisa* kao časopisa koji stremlji “ostvarenju humane ljudske zajednice”, da se časkom prisjetimo Petrovićevih riječi, mogao biti i svjesno uključivanje aktivnih ženskih filozofskih glasova u dvomjesečne temate časopisa? Je li ova

“drugarska” i rodno inkluzivna gesta mogla i trebala biti dio toga marksističko-humanističkog projekta?

Mnogo godina nakon *Praxisovih* vremena, Gordana Bosanac, kao filozofkinja bliska *praxis* krugu, jednom je prilikom pišući i misleći o filozofkinji Blaženki Despot, o kojoj više u zaključnoj sekciji rada, feministički modificirala svoje inače pozitivno mišljenje o ovoj filozofskoj orijentaciji. Ustvrdila je da se u svojim analizama praksisovci nikada nisu adekvatno postavili prema problemu “volje za moći” pa im je otuda manjkalo i dubinske analize hegelijanske “običajnosti”, tj. patrijarhalnih odnosa (Bosanac, 2004: 11—12). Ta nas misao uz Gordanu Bosanac odvodi i do posljednje sekcije našega rada: ima li u *Praxisu* feminističkih eseja?

I Tišina o rodu ili feminizam na margini

Mogli bismo problematici odnosa roda i *Praxisa* i ovako pristupiti: to da teoretičarke povremeno imaju priliku pisati za časopise ne znači nužno da će se u svojem radu baviti i feminizmom, napose ako se ta tema smatra nefilozofskom ili nedovoljno filozofskom. Problem je epistemološke, a ne identitetske naravi. Brojevi koje smo dosada prikazali, napose u kontekstu rodne podjele rada u redovima *Praxisa*, govore nam tek o jednom dijelu vrlo složene zbilje. Opisuju problem koji suvremenim rječnikom nazivamo rodnom diskriminacijom, patrijarhalnim teretom u filozofiji, nerijetko seksizmom ili “nevoljama s rodom”. Ti nam brojevi otvaraju teorijski prostor za interpretaciju koja se kritički oslanja na tzv. argument naturalizacije, gdje se svjesno ili nesvjesno žensku “prirodu” smješta u određene registre i stereotipe te time ženama pristupa kao Drugima u odnosu na muškarce, čime im se sužava prostor djelovanja, a da pritom muškarci ne osvijeste vlastiti rodni privilegij i svojim radom ne osude rodnu neravnopravnost.

Od ovog problematičnog esencijalističkog pristupa rodu možemo otići i korak dalje i upitati se ne bi li ideal ženske emancipacije, primjerice u filozofskoj profesiji, trebao izgledati tako da je rod kao društvena činjenica transcendiran i da je stoga rodna ravnopravnost realizirana stvarnost, pa da se otuda filozofija u “totalitetu”, da se poslužimo G. Lukácsom, ujedno bavi i feminističkim nastojanjima jer su ona nužan dio svakog filozofski angažiranog mišljenja. Problematika roda nema partikularno značenje, ona je univerzalistički element dijalektike oslobođenja. Drugim riječima, nije samo na filozofkinjama da razvijaju

principe feminističke epistemologije, to bi trebao biti zadatak svake filozofije koja tendira humanizmu i koja temi roda pridaje filozofski značaj.

Imajući ove napomene u vidu, pogledajmo u nastavku je li u *Praxisu* bilo mjesta za filozofijsko-rodne intervencije i postoje li radovi koji su bliski feminističkoj teoriji. Iz svih brojeva domaćeg izdanja *Praxisa*, uspjeli smo izdvojiti tek jedan autorski rad koji se daje pripisati klasičnom repertoaru feminističke filozofije te još šest priloga koji se u nekom dijelu teksta usputno referiraju na problem roda. U prvom slučaju riječ je o eseju Erne Pajnić “Simone de Beauvoir” iz 1971. godine, a u drugom je riječ o sljedećim priložima: dvije stranice prikaza Rudija Supeka studije *Porodica u transformaciji* Vere Stein-Erllich (Supek, 1964, 1: 126—128), zatim kraći autorski rad Ivana Kuvačića pod naslovom “Socijalizam i patrijarhalnost” (Kuvačić, 1965, 1: 59—63), a uz njega i esej Ljubomira Tadića “Uz problem društvene jednakosti” (Tadić, 1966, 4—6: 518—529), potom smo ovdje ubrojili i prikaz Blaženke Lovrić-Mimica zbornika *Etičko-humanistički problemi socijalizma* (Lovrić-Mimica, 1966, 4—6: 812—815), kao i kratak komentar Željke Šporer o Internacionalnom sastanku sociologa porodice (Šporer, 1971, 6: 968—969) te konačno i kraći prijevod Nadežde Puhovski eseja Horsta V. Gizyckog “Prethodna razmišljanja uz teoriju fraterniteta” (Gizycki, 1973, 1—2: 69—72).

Već smo i ranije spomenuli filozofkinju Knezović i njezino filozofsko zanimanje za De Beauvoir, kao i činjenicu da je egzistencijalističko-fenomenološka filozofija bila prisutna među praksisovcima. Uostalom, Danilo Pejović je već u prvom broju *Praxisa* iz 1964. objavio esej o Sartreu i egzistencijalističkoj filozofiji. Nije stoga neobično da je rad o egzistencijalistkinji De Beauvoir u intersekciji filozofije roda i književne kritike bio objavljen na stranicama *Praxisa*. Pajnić započinje esej napomenom kako je De Beauvoir stekla zavidnu popularnost u Francuskoj, pretpostavlja da je tome razlog žanrovski uspješan spoj književnosti i filozofije, ali i da autorica uživa svakovrnu pažnju radi njena intimna odnosa s Jean-Paulom Sartreom. Gorak okus u ustima ostavlja komentar Pajnić kako je za “razumijevanje ličnosti” De Beauvoir upravo “nepohodno” imati u vidu privatni odnos ovih dvoje filozofa (Pajnić, 1971, 2: 227).

Komponirajući uvod svoga eseja primarno inzistirajući na optici intime, na gotovo četiri stranice od sveukupnih dvadesetak, Pajnić nepovratno osuđuje De Beauvoir na Drugost. Taj će postupak autorica dodatno ojačati isticanjem drugorazrednog značaja *Drugoga spola*, naglašavajući kako De Beauvoir “nema neke svoje originalne filozofije, niti je njena namjera bila da je izgradi” te da je

u njenom djelu "Sartreov udio u postavljanju osnovnih koncepcija egzistencijalizma znatno veći negoli njen" (Pajnić, 1971, 2: 242). Čini nam se, potpuno suprotno ocjenama Pajnić, koja višestruko zaključuje kako je književni opus De Beauvoir originalniji od filozofskog, da je *Drugi spol* pionirska knjiga filozofije roda, klasik, prvo sveobuhvatno djelo kritičkih studija metafizike spola i roda, koju valja interpretirati kao izvještaj o fenomenologiji odnosa orodnjeno-oga Ja i rodno obilježenoga svijeta (Čakardić, 2022: 466).

Kad je riječ o ostalim spomenutim radovima koji se usputno dotiču i rodne problematike, započnimo Supekovim prikazom knjige *Porodica u transformaciji*. Supek prikazuje važnost te studije, napose u sferi socijalne antropologije, sociologije sela i obitelji, ističući metodološke novine koje Vera Stein-Erlich poduzima u polju etnologije i antropo-kulturologije. Uz mahom pozitivne i ponešto negativnih komentara, autor se na jednom mjestu okreće temi patrijarhalnih odnosa kako ih je Stein-Erlich analizirala u svojoj studiji. Nižući autoričine zaključke, Supek se ne upušta ni u kakvu problematizaciju teme o patrijarhalnosti koja je puna feminističkih potencijala, već ovako sumira:

Ono što je naučno veoma značajno za ovu studiju jest činjenica, da je na relativno malom geografskom ili kulturno-etničkom prostoru zahvaćen jedan proces transformacije porodice, koji pretpostavlja osjetljive historijske ili vremenske udaljenosti, i da je na opipljiv način, pored svih specifičnosti u pojedinim krajevima, ocrtan proces kružnog ili spiralnog razvitka koji vodi od stare, stabilne strukture porodice ka jednoj novoj strukturi prolazeći kroz veoma kritičnu fazu (Supek, 1964, 1: 128).

Unatoč činjenici da je Stein-Erlich istraživanje za svoju knjigu započela još 1937. godine ispitujući status obitelji i položaj žene u njoj na primjeru 300 sela (Supek, 1964, 1: 126), čak i nakon njena objavljivanja trideset godina kasnije, ta je studija bila prepoznata kao važan iskorak u kontekstu historijsko-etnografskih i antropo-socioloških istraživanja. Upravo je stoga iznimno neobično da se o temi knjige nije više raspravljalo, počevši od Supekove recenzije do generalne diskusije o temi patrijarhalnih odnosa u obitelji tijekom međuraća i potom u socijalističkom društvu.

Kuvačić u eseju od četiri kraća dijela "Socijalizam i patrijarhalnost" piše o problemu "idealizacije prošlosti", o starim i modernim tehničkim vremenima, otuđenju u procesu rada, referirajući se uvodno na ruske književnike i kritizi-

rajući katolička konzervativna nastojanja da sačuvaju ideale prošlosti (Kuvačić, 1965, 1: 59—60). Zagovarajući borbu protiv predstavnika starih klasa “koji napadaju novu ideologiju nastupajući s pozicija izgrađenih metafizičkih sistema”, Kuvačić upozorava da je potrebno osloniti se na Marxa i “iskovati adekvatno oružje” (Kuvačić, 1965, 1: 60). Naslov bi mogao sugerirati da će se ovdje možda produbiti tema koju je Stein-Erich nametnula svojom knjigom, međutim ovdje je problem patrijarhalnosti u odnosu na položaj žene ostao, u najboljem slučaju, implicitan. Tako u jednom dijelu Kuvačićeva eseja između redaka iščitavamo kritiku patrijarhalne ideologije koja u prevelikoj mjeri oblikuje društvo, pritom ne ulazeći u temu specifičnog položaja žena u društvu, gdje autor s pravom ističe da se patrijarhalnost ne pojavljuje isključivo kao rezultat nekih prošlih vremena, ona je prisutna i u socijalističkom društvu. Njegovim riječima:

Premda porodične i rodbinske veze ne tvore osnovu socijalne sigurnosti, njihov utjecaj je vrlo snažan u našem društvu. On nije direktan već je indirektan, jer se ostvaruje pretežno kroz razne forme pritiska koje, primitivna svijest vrši na svim područjima života. Bilo bi nenaučno, kad bi se na temelju rečenog izveo zaključak, da razloge deformacija koje nastaju u razvoju socijalističkih odnosa treba isključivo tražiti u ostacima patrijarhalnih elemenata. Društvene su pojave vrlo složene upravo zbog toga, jer obično nastaju kao rezultat djelovanja faktora, koji dolaze iz raznih, pa čak iz suprotnih pravaca (Kuvačić, 1965, 1: 62).

Ljubomir Tadić se u eseju “Uz problem društvene jednakosti” tek u nekoliko redaka osvrće na temu položaja žena u komunističkom društvu, kritizirajući “primitivni komunizam” koji počiva na poligamiji kao lažnom prividu oslobođenja žena (Tadić, 1966, 4—6: 524). Jednako tako, kritizira i monogamnu koncepciju braka, napose ako ga shvaćamo u okvirima Kantove filozofije prava kao “spajanja dviju osoba različitog spola radi doživotnog uzajamnog posjedovanja njihovih spolnih svojstava” (Tadić, 1966, 4—6: 524). Autor nije uspio razviti svoju tezu dublje, napose ne u kontekstu suvremenih rasprava o problemu društvenih nejednakosti, pa tako ni iz rodnog očista.

U svome prikazu zbornika *Etičko-humanistički problemi socijalizma* Blaženka Lovrić-Mimica¹⁸ otvara feminističku problematiku oštro kritizirajući

18 Napominjemo da su autoričini radovi od 1964. do 1966. objavljivani pod prezimenom Lo-

esej M. Mladenovića koji po njenom sudu polazi od “neprihvatljivih teorijskih pozicija” raspravljajući o temi “nemorala i seksualnog razvrata”.¹⁹ Autorica kritički napominje kako Mladenović notorno pristupa “odnosu među spolovima”, tvrdeći da će “visoka kultura i moralnost očovečene ličnosti onemogućavati čoveka u besklasnom društvu da se odaje polnom nemoralu i seksualnom razvratu”, dodajući da to autor čini s pozicija “građanske hipokrizije” (Lovrić-Mimica, 1966, 4—6: 814). Ova je kraća feministička intervencija toliko upečatljiva i važna – inače je to i prvi rad autorice objavljen u *Praxisu* – ne čudi stoga da će upravo praksisovka Blaženka Despot kasnije napisati najvažnije i pionirske feminističko-filozofske radove na prostorima Jugoslavije. Nažalost, ne i na stranicama *Praxisa*.

/ Umjesto zaključka: Blaženka Despot i feministička *praxis* filozofija

Premda će se Blaženka Despot uključiti u filozofska zbivanja u vremenu kada je *Praxis* već izborio svoj javni prostor, ona će se ipak sa svojim osvrtima prvo pojaviti u beogradskim *Gledištima* i u tada značajnom sarajevskom *Pregledu*.²⁰ Ova je filozofkinja među prvima, još 1964. u *Gledištima*, predstavila filozofskoj publici *Pomračenje uma* Maxa Horkheimera, “što je”, napominje Gordana Bo-

vrić-Mimica, u 1967. samo pod prezimenom Lovrić, a od 1968. nadalje pod prezimenom Despot.

19 Uz navedene, preostala dva eseja koja smo ranije istakli sasvim se u rečenici ili dvije referiraju na problem roda. Željka Šporer kratko izvještava o Internacionalnom sastanku sociologa porodice, usput ističući poljske sociologe kao najsistematičnije i najsvestranije u domeni sociologije porodice, pa tako napominje kako oni u svojim empirijskim istraživanjima obrađuju i važnu problematiku zapošljavanja žena i promjene koje njihovo uključenje u tržište rada “izaziva u strukturi i funkciji porodice” (Šporer, 1971, 2: 969). Konačno, prijevod Nadežde Puhovski teksta “Prethodna razmišljanja uz teoriju fratemiteta” Horsta V. Gizyckog upućuje i na limitacije emancipacijski proklamiranog programa “fratemiteta”, koji ipak, kako bilježi Gizycki, “pogoduje novim hijerarhijama” ili “prikrivenim prohtjevima za (dominacijom i egocentričkim formama samoozbiljenja)” (Gizycki, 1973, 1–2: 72). Uzmemo li u obzir da je Nadežda Puhovski (Čačinović) uskoro postala jednom od vodećih feministkinja na našim prostorima, kako u teoriji tako i u praksi, ne čudi da je, makar i na ovaj način, posredno, uvela u *Praxis* i nekoliko redaka kritike koncepta “bratstva”. Kao i u slučaju Blaženke Despot, i Nadežda Čačinović će svoje feminističke radove početi objavljivati kasnije, i ne u *Praxisu*.

20 Iscrpna bibliografija radova Blaženke Despot može se naći u *Izabranim djelima Blaženke Despot* (Bosanc, 2004: 49–63).

sanac, “bilo posebno važno za upoznavanje tadašnje publike sa suvremenim marksističkim orijentacijama u počecima i sredinom 20. stoljeća, s tekstovima koji u nas tada nisu bili poznati” (Bosanac, 2008: 629). Teme kojima se Despot bavila bliske su onima *praxis* orijentacije, s njima dijeli marksistički pristup odnosa spram društvene zbilje, kao i nastojanje da mišljenje i kritičku metodu vrati u pojmovni sustav izvornih Hegelovih, Marxovih i Engelsovih izričaja, te da u njihovim izvornim tekstovima pokaže njihova značenja, slojevitost i povijesnu dimenziju (Bosanac, 2004: 631).

Premda Despot nije bila u formalnim tijelima *Praxisa* ili Korčulanske škole, na koju je redovito odlazila, ona je svakako zaslužna za onaj dio praksisovskog rada na koji smo ranije upozorili, a tiče se prijevoda i analitičkih osvrta na različite aktualne filozofije i filozofe iz Europe i svijeta. Ona je, uz svoje izvorne eseje, i svojim prevoditeljskim radom sudjelovala u oblikovanju *praxis* filozofije i tu činjenicu valja višestruko isticati. Napisala je za *Praxis* dvadesetak osvrta i prikaza, mahom filozofije s njemačkoga govornog područja koja do tada nije bila poznata među našim filozofskim krugovima.

Krajem sedamdesetih ova filozofkinja proširuje tematski okvir svoje *praxis* filozofije, time postajući jedna od prvih, ako ne i prva, u Jugoslaviji koja će svoju teoriju razvijati u interdisciplinarnom raspoloženju, polazeći od Hegela i Marxa te rastvarajući njihove filozofije antropološko-socijalnim, antropološko-kulturalnim, a manjim dijelom i sociološko-političkim inklinacijama. Na oba plana ona uspješno stvara svoje filozofsko-analitičko djelo o odnosu socijalističke zbilje i njezina misaonog uzora, “o njegovim dometima u ostvarenju pojma slobodnog društva i slobodnog čovjeka, o onome što su sve prave, a ne prividne zapreke ljudskom oslobođenju” (Bosanac, 2008: 632).

Mogli bismo reći da je baš uz *Praxis* i zbog njegova otvorenog marksističko-humanističkog programa stvoren novi filozofski i politički prostor, ne samo za vremena njegova postojanja već i kasnije, koji je Despot filozofski angažirano ispisivala, i nadalje nadograđivala na nevjerovatno svjež i zanimljiv način. Nema sumnje, *praxis* orijentacija sa svojom bespoštednom kritikom svega postojećeg, možda baš zato jer se nije bavila rodnom problematikom, za Despot i mnoge kasnije feministkinje i feminističke intelektualke, bila je okidač za polaganje temelja novog jugoslavensko-feminističkog programa koji će feministkinje početi stvarati tek nakon formalnog ukidanja *Praxisa*.²¹

21 Podsjetimo se nakratko, krajem šezdesetih u Jugoslaviji se pojavljuje novi “val” feminizma,

Mnoge se feministkinje prisjećaju poticajnoga odnosa profesora iz *praxis* krugova prema njima, unatoč tome što ih se nije direktnije uključivalo u redove *Praxisa*. Bosanac se prisjeća Vanje Sutlića kao podrške (Bosanac, 2008: 635), a iz razgovora intelektualne historičarke Zsófie Lorand s brojnim protagonistkinjama jugoslavenskog feminizma sedamdesetih i osamdesetih saznajemo i sljedeće detalje. Slavenka Drakulić sjeća se Kuvačića kao “divnog profesora”, Čaćinović ističe Supeka kao podršku, Biljana Kašić, premda ističe podršku Supeka i Kuvačića, prepričava kako filozofi *praxis* kruga “nisu ozbiljno shvaćali feminizam” i kako su žene rijetko govorile na njihovim skupovima, dok Vesna Kesić naglašava kako su feministkinje oko *Drug-ce* žene dobivale kontinuiranu podršku od Kuvačića, Petrovića i Supeka, ali se prisjeća i situacije kada je Mihailo Marković sljedeće izjavio feministkinjama: “Molim vas, biste li mogle izgledati ženstvenije?” (Lorand, 2020: 51).

Međutim, da se iz ove važne historijske digresije vratimo Blaženki Despot, ono po čemu je ova filozofkinja napose zadužila *praxis* orijentaciju, filozofske i feminističke generacije koje će stasati nakon nje, jest njeno specifično čitanje Hegela i Marxa kojim će istovremeno zacrtati temelje filozofijskom čitanju roda, ali i marksističkom feminizmu u Jugoslaviji. U svome eseju “Što žene imenuju muškim mišljenjem” ovako sumira svoju marksističko-feminističku inkliniranost u odnosu na Hegela:

kao reakcija na status žena u socijalističkom samoupravljanju, ali i kao snaga koja uz feministkinje sa Zapada reagira na društvene pokrete šezdesetih koji nisu u svoje agende uključili problematiku roda, seksualnosti i rodno uvjetovanog nasilja. Jednako tako, feministkinje iz Zagreba, Ljubljane i Beograda reagiraju i na odnos ljevice prema ženama i ženskom pitanju, zasigurno motivirane i *praxis* orijentacijom, koja je u cijelosti ignorirala feminističke teme. Uz sve veći broj časopisa i novina koji objavljuju feminističke priloge, bilo je pitanje trenutka kada će se dogoditi i prva svejugoslavenska feministička konferencija na kojoj sudjeluju i mnoge feministkinje koje su bile bliske *praxis* okruženju. Riječ je o konferenciji *Drug-ca žena*, koja se odigrala u Beogradu 1978. i koja je svakako vezana uz neke prethodne ženske konferencije, kao i ljetnu školu o “ženskom pitanju” koja se odvijala od 1976. u Inter-univerzitetskom centru u Dubrovniku (Mitrović, 2011). Nakon *Drug-ce*, uskoro će doći i do osnivanja sekcije Sociološkog društva Hrvatske *Žena i društvo*, koju su iz inicijalno neformalnih okupljanja podigle Lidija Sklevicky, Rada Iveković, Slavenka Drakulić, Silva Mežnarić i druge aktivistkinje. Nadahnuta francuskim feminizmom i poststrukturalizmom u društveno-humanističkim znanostima te kritikom kapitalističkog društva, uz specifičnu jugoslavensko-feminističku kritiku realnog socijalizma, grupa je vrlo uspješno povezala teorijski, medijski i aktivistički rad u jednu zaokruženu feminističku priču. Za detaljniji pregled događaja, foruma, teorija, grupa i članica jugoslavenskog feminizma od sedamdesetih naovamo vidi u *Feminističkom izazovu socijalističkoj državi u Jugoslaviji* (Lorand, 2020).

Hegel je svojom filozofijom, svojim posredovanjem slobode neophodan utemeljenju jednog marksističkog feminizma, jer je Marx učinio temeljitu kritiku Hegelove filozofije prava, države, dijalektike, filozofije uopće. Marx vrši kritiku Hegelove filozofije istim kategorijalnim aparatom dijalektičko-spekulativne metode i deducira njome proletarijat, koji, kao ni žene, nije filozofijska kategorija. Time se žensko pitanje dovodi u pojmovnu vezu sa proletarijatom, jer im oboma nema mjesta u filozofiji slobode, ali zato im je mjesto u ozbiljenju filozofije. Različitost njihovog mjesta u ozbiljenju filozofije upravo je problem jednog marksističkog feminizma (Despot, 1987: 9).

Zalazeći u najdublje slojeve filozofije slobode u tekstovima Marxa i Hegela, ona iz njih cijedi mjesta ispražnjenih značenja i ističe limitacije njihova dijalektičkog mišljenja, u prvom redu razotkrivajući previd ljudskosti žene. Riječima Bosanac:

Paralelnom kritikom ova dva filozofa slobode, Blaženka Despot je stvorila jedinstveno djelo. Pritom posebno mislim na knjigu *Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje* (1987), koja predstavlja krunu njezina filozofskog izraza, vrhunac njezine misaone sinteze, djelo kojim je energično odredila filozofski smisao feminizma, postavivši ga u samu jezgru problema filozofije slobode. Knjiga je to koja predstavlja briljantnu filozofsku argumentaciju jednog strastveno angažiranog stava, ali i misaonu težinu filozofskog utemeljivanja predmeta koji se nazivao “ženskim pitanjem”, feminizmom ili ljudskom emancipacijom (Bosanac, 2008: 634).

Možemo reći da su upravo iskustvo i feministička svijest o nedostacima *praxis* filozofije i njezine filozofije slobode pogurali ovu filozofkinju u smjeru bespoštedne kritike kojom je izvorni teorijski repertoar *praxis* orijentacije dopunila i filozofijsko-rodnom analitikom. Je li time napustila *praxis* tradiciju ili ju je nepovratno povukla korak naprijed? Vjerujemo da je riječ o drugome. Stoga, neka zaključna misao ovoga rada posluži kao glasnik poruke da je Blaženka Despot svojim specifičnim i raznolikim teorijskim interesima aktivno sudjelovala u izgradnji *praxis* filozofije u njezinim zlatnim danima ali je filozofsko-humanističke potencijale *praxis* orijentacije samostalno i neumorno razvijala i u marksističko-feminističkom smjeru. Upravo stoga ona u povijest ulazi kao ključna figura jugoslavenske feminističke *praxis* filozofije.

- Aranitović, D. 2017. *Bibliografija časopisa "Praxis": jugoslavensko izdanje 1/1964 — 11/1974*. Institut za filozofiju i društvenu teoriju. Beograd.
- Balunović, F. i Mladenović, I. 2023. O jugoslovenskoj praksi filozofiji: razgovor sa Borislavom Mikulićem, *Kritika: časopis za filozofiju i teoriju društva*, 4 (1): 119—222.
- Banić-Pajnić, E. 2017. Hrvatska recepcija Simone de Beauvoir, u: Boršić, L. i Skuhala Karasman, I. (ur.). *Filozofkinje u Hrvatskoj*. Institut za filozofiju. Zagreb: 225—247.
- Barać, S.: (Ne)pristajanje na zaborav: Mitra Mitrović, portret revolucionarke, *Links*, 23. siječnja 2017. <http://komunalinks.com/home/2017/1/23/nepristajanje-na-zoborav-mitra-mitrovi-portret-revolucionarke>. Pristupljeno: 5. listopada 2023.
- Beauvoir, Simone de. 1960. *Uspomene dobro odgojene djevojke*. Mladost. Zagreb.
- Beauvoir, Simone de. 1962. *Zrelo doba*. Mladost. Zagreb.
- Beauvoir, Simone de. 1966. *Snaga stvari*. Mladost. Zagreb.
- Beauvoir, Simone de. 1969. *Lijepa slike: vrlo blaga smrt*. Naprijed. Zagreb.
- Blagojević, U. 2020. *The Praxis Journal and Women Intellectuals, Contradictions: A Journal for Critical Thought*, 4 (2): 47—69.
- Bobičić, N.: Neda Božinović – uvijek na pravoj strani, *Normalizuj*, 2. veljače 2023. <https://normalizuj.me/praxis/neda-bozinovic---uvijek-na-pravoj-strani>. Pristupljeno: 5. listopada 2023.
- Bogdanić, L. 2015. Čemu *praxis*? Ili o historijskom porijeklu i mjestu *Praxisa*, u: Mikulić, B. i Žitko, M. (ur.). *Aspekti praxisa: refleksije uz 50. obljetnicu*. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb: 24—45.
- Bonfiglioli, C.: O Vidi Tomšić, marksističkom feminizmu i djelovanju, *Slobodni filozofski*, 15. ožujka 2016. <http://slobodnifilozofski.com/2016/03/chiaro-bonfiglioli-o-vidi-tomsic.html>. Pristupljeno: 5. listopada 2023.
- Boršić, L. i Skuhala Karasman, I. 2023. Women Philosophers in Communist Socialism: The Case of Croatian Women Philosophers in Years 1945-1989, *European Journal of Analytic Philosophy*, 19 (1): 1—32. Open access verzija, dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/file/428184>. Pristupljeno: 5. listopada 2023.
- Bosanac, G. (ur.). 2004. *Izabrana djela Blaženke Despot*. Institut za društvena istraživanja u Zagrebu. Zagreb.
- Bosanac, G. 2005. *Utopija i inauralni paradoks: prilog filozofsko-političkoj raspravi*. Kruzak. Zagreb.
- Bosanac, G. 2008. Mjesto i značenje Blaženke Despot u suvremenoj hrvatskoj filozofiji, *Filozofska istraživanja*, 111 (28/3): 625—637.

Božinović, N. 1996. *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku. Žene u crnom*. Beograd.

Čačinović, N. 2023. *Život i komentari*. Jesenski i Turk. Zagreb. U tisku.

Čakardić, A.: Gdje se izgubio “praxis“? Razgovor vodio Fran Radonić Mayr, *Halter*. 29. studeni 2021. <https://h-alter.org/kultura/gdje-se-izgubio-praxis/>. Pristupljeno: 5. listopada 2023.

Čakardić, A. 2022. Hoće li filozofkinja uspjeti misliti? Drugi spol i fenomenologija roda, *Filozofska istraživanja*, 167 (42/3): 461—475.

Čakardić, A.: Today, We Remember the Women Who Liberated Yugoslavia From Fascism, *Jacobin*. 29. prosinac 2022. <https://jacobin.com/2022/12/women-yugoslavia-fighting-fascism-world-war-ii-peoples-liberation-struggle?fbclid=IwAR19tN-kXSFLj6Iu8uJ5MeAJmW4cUzp-8GkoAS7M-4zePmh91LcndkMcdGxKM>. Pristupljeno: 5. listopada 2023.

Despot, B. 1964. Max Horkheimer: Pomračenje uma, *Gledišta*, 5 (12): 1741—1746.

Despot, B. 1987. *Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje*. Cekade. Zagreb.

Đidara, R. 2018. *Filozofija prakse: nastanak, utjecaj, posljedice*. Neobjavljena disertacija, Fakultet filozofije i religijskih znanosti. Zagreb.

Gizycki, H. V. 1973. Prethodna razmišljanja uz teoriju fraterniteta. Prevela Nadežda Puhovski, *Praxis*, 1—2: 69—72.

Golubović, V. 2006. *Filozofija kao mišljenje novog: Gajo Petrović i prebolijevanje metafizike*. Euroknjiga. Zagreb.

Golubović, V. 2018. *Zagrebačka filozofija prakse: na putu k povijesnom mišljenju novog*. Plejada. Zagreb.

Gregorina, A.: Žensko i klasno – zaboravljeni historijat, *Slobodni filozofski*, 31. prosinca 2016. <http://slobodnifilozofski.com/2016/12/zensko-klasno-zaboravljene-ni-historijat.html>. Pristupljeno: 5. listopada 2023.

Grlić, E. 1997. *Sjećanja*. Durieux. Zagreb.

HBL: *Hrvatski biografski leksikon*: Veljko Cvjetičanin, 1989. <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=3860>. Pristupljeno: 5. listopada 2023.

Heller, A. i Vajda, M. 1972. Struktura obitelji i komunizam. *Žena*, 31 (3—4): 75—84.

Horvat, B. 1985. *Jugoslavensko društvo u krizi: kritički ogledi i prijedlozi reformi*. Globus. Zagreb.

Jakšić, B. 2003. *Praxis i Korčulanska ljetnja škola*, u: Popov, N. (ur.). *Sloboda i nasilje: razgovor o časopisu Praxis i Korčulanskoj letnjoj školi*. Res publica. Beograd: 167—233.

Jakšić, B. 2012. *Praxis: mišljenje kao diverzija*. Službeni glasnik. Beograd.

Jakšić, B. 2012a. *Praxis – kritički izazovi*, u: Olujić Oluja, D. i Stojaković, K. (ur.). *Praxis: društvena kritika i humanistički socijalizam. Zbornik radova sa Međunarodne konferencije o jugoslavenskoj ljevici: Praxis-filozofija i Korčulanska ljetna škola (1963 — 1974)*. Rosa Luxemburg Stiftung. Beograd: 30—90.

Kangrga, M. 2001/2002. *Šverceri vlastitog života*. Kultura & Rasvjeta, Feral Tribune. Split.

- Kalebić, G. 2014. *Filozofija prakse i mišljenje revolucije Gaje Petrovića*. Plejada. Zagreb.
- Kavarić Mandić, S. 2022. *Filozofija Danka Grlića*. Beletra. Zagreb.
- Kožul, F. 1973. *Žena u samoupravljanju*. Fakultet političkih nauka. Sarajevo.
- Kučinar, Z.: Danko Grlić, Odsjek za filozofiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2015. <https://filoz.ffzg.unizg.hr/povijest-odsjeaka/zdravko-kucinar-danko-grlic/>. Pristupljeno: 5. listopada 2023.
- Kuvačić, I. 1965. Socijalizam i patrijarhalnost, *Praxis*, 1: 59—63.
- Kuvačić, I. 2008. *Sjećanja*. Razlog. Zagreb.
- Kuvačić, I. 2012. Što nas je držalo na okupu, u: Olujić Oluja, D. i Stojaković, K. (ur.). *Praxis: društvena kritika i humanistički socijalizam. Zbornik radova sa Međunarodne konferencije o jugoslavenskoj ljevici: Praxis-filozofija i Korčulanska ljetna škola (1963 — 1974)*. Rosa Luxemburg Stiftung. Beograd: 27—30.
- Lefebvre, H. 1964/1965. Socijalizam za vrijeme odmora. Prevela Sonja Popović-Zadrović, *Praxis*, 1: 164—166.
- Lešaja, A. 2014. *Praksis orijentacija, časopis Praxis i Korčulanska ljetna škola*. Rosa Luxemburg Stiftung. Beograd.
- Luetić, T. 2002. Prve studentice Mudroslovnog fakulteta kr. Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu. *Povijesni prilozi*: 167—207.
- Lorand, Z. 2018/2020. *Feministički izazov socijalističkoj državi u Jugoslaviji*. Preveo s engleskoga Srdan Dvornik. Fraktura. Zagreb.
- Lovrić-Mimica, B. 1966. Etičko-humanistički problemi socijalizma, *Praxis*, 4—6: 812—815.
- LZMK, 2021. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*: Predrag Vranicki, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=65399>. Pristupljeno 5. listopada 2023.
- Marx, Karl. 1888/1979. Teze o Feuerbachu. Preveo Stanko Bošnjak, u: Dragičević, A., Mikecin, V. i Nikić, M. (ur.), *Glavni radovi Marxa i Engelsa*. Stvarnost. Zagreb: 273—276.
- Maskalan, A. 2021. *In memoriam Gordana Bosanac (1936 — 2019), Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 47/1(93): 91—99.
- Mežnarić, S. 1972. Što se događa s američkom ženom?, *Žena*, 30 (6): 57—62.
- Mežnarić, S. 1973. Kako ideologija uobličava život žena, *Žena*, 31, (1—2): 70—75.
- Mikulić, B. 2014. *Nauk neznanja. Retrospekcije o Kangrgi i nasljeđu praxisa*. Arkzin. Zagreb.
- Mikulić, B. 2015. Politicum *praxisa*: filozofija u ogledalu vlasti, u: Mikulić, B. i Žitko, M. (ur.). *Aspekti praxisa: refleksije uz 50. obljetnicu*. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb: 74—112.
- Mikulić, B. i Žitko, M. (ur.). 2015. *Aspekti praxisa: refleksije uz 50. obljetnicu*. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb.
- Mitrović, M. 2011. Genealogy of the Conferences on Women's Writing at the Inter-University Center (Dubrovnik) from 1986 to 1999, *ProFemina*, poseban br. 2 (ljetno/jesen): 157—166.

- Olujić Oluja, D. 2012. Prošlost u nastupanju, u: Olujić Oluja, D. i Stojaković, K. (ur.).
- Praxis: društvena kritika i humanistički socijalizam. Zbornik radova sa Međunarodne konferencije o jugoslavenskoj ljevici: Praxis-filozofija i Korčulanska ljetna škola (1963 — 1974).* Rosa Luxemburg Stiftung. Beograd: 7—15.
- Olujić Oluja, D. i Stojaković, K. (ur.). 2012. *Praxis: društvena kritika i humanistički socijalizam. Zbornik radova sa Međunarodne konferencije o jugoslavenskoj ljevici: Praxis-filozofija i Korčulanska ljetna škola (1963 — 1974).* Rosa Luxemburg Stiftung. Beograd.
- Pajnić, E. 1971. Simone de Beauvoir, *Praxis*, 2: 227—247.
- Petrović, G. 1969. *Mogućnost čovjeka.* Studentski centar Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb.
- Petrović, G. 1987. O filozofiji prakse u jednom neobičnom pojmu razmišljanja, *Theoria* (3—4): 121—137.
- Pilić, V. 1969. *Karakteristike i problemi ženske radne snage u Jugoslaviji.* Institut za ekonomska istraživanja. Beograd.
- Popov, N. (ur.). 2003. *Sloboda i nasilje: razgovor o časopisu Praxis i Korčulanskoj letnjoj školi.* Res publica. Beograd.
- Praxis.* 1964. Godina 1, broj 1. Rujan — listopad. Zagreb.
- Pulig, S.: Gracijano Kalebić: Utopijski otvoreni horizont, *Novosti*, 30. ožujka 2015. <https://www.portalnovosti.com/gracijano-kalebic-utopijski-otvoreni-horizont>. Pristupljeno: 5. listopada 2023.
- Supek, I. 1992. *Krivovjernik na ljevici.* Globus, Zagreb.
- Supek, R. 1950. *Egzistencijalizam i dekadencija.* Matica hrvatska. Zagreb.
- Supek, R. 1964. Vera S. Erlich: Porodica u transformaciji, *Praxis*, 1: 126—128.
- Šporer, Ž. 1971. Internacionalni sastanak sociologa porodice, *Praxis*, 6: 968—969.
- Tadić, Lj. 1966. Uz problem društvene jednakosti, *Praxis*, 4—6: 518—529.
- Tešija, J.: Više konja nego žena ili kako je AFŽ vraćen iz zaborava i što s ostalima, *Libela*, 6. prosinca 2014. <https://www.libela.org/sa-stavom/5736-vise-konja-nego-zena-ili-kako-je-afz-vracen-iz-zaborava-i-sto-s-ostalima/>. Pristupljeno: 5. listopada 2023.
- Tomšić, V. 1956. *Porodica i socijalizam.* Omladina. Beograd.
- Tomšić, V. 1981. *Žena u razvoju socijalističke samoupravne Jugoslavije.* Jugoslovenska stvarnost. Beograd.
- Veljak, L. 2014. *Gajo Petrović: filozof iz Karlovca.* Hrvatsko filozofsko društvo. Zagreb.
- Veljak, L. 2015. Tipologija kritike *praxisa*, u: Mikulić, B. i Žitko, M. (ur.). *Aspekti praxisa: refleksije uz 50. obljetnicu.* Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb: 48—58.
- Žitko, M. 2015. Mišljenje i revolucija: prilog kritici filozofije Gaje Petrovića, u: Mikulić, B. i Žitko, M. (ur.). *Aspekti praxisa: refleksije uz 50. obljetnicu.* Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb: 142—160.

ANKICA ČAKARDIĆ
*Faculty of Humanities and Social Sciences,
University of Zagreb*

The Praxis School and Feminism: Marxist Humanism and the Gender Troubles

In this paper, we will not go into classical *praxis* topics in detail, but (1) after an introductory sketch on *praxis* orientation, especially of the Zagreb School, (2) we will try to complement the interpretative-analytical repertoire of *praxis* philosophy with a feminist reading of this world-famous intellectual tradition. We take as our starting point the position of women authors in the journal *Praxis* by considering their numerical representation, their specific theoretical concerns, and the gendered division of labour in the journal's editorial ranks. We will attempt to provide an answer to the neuralgic question of why very few women authors have published their own work in the ten years of *Praxis's* existence, but (3) at the same time deconstruct and analytically squeeze out the rare essays from the journal that we might read as having a theme related to the philosophy of gender. In this epistemological register (4), we will also briefly introduce the unique Marxist-feminist philosophy of the *praxis* theorist Blaženka Despot, whose work in the field of philosophy of gender is unfortunately not to be found in the pages of *Praxis*, but in some other publications.

KEYWORDS: *praxis philosophy, Marxist humanism, feminism, philosophy of gender, Blaženka Despot*